

Життя іншої людини

Юрій Тис

РОЗДІЛ I

Сиділи в садку біля корчми. Молодий налив горілки у запорізькі коряки і весело глянув на вусатого діда.

— Череву ж у вас! — засміявся, — Тепер таких і не видати.

Дід ображено віддув губи і ніяково підтягнув шаровари.

— ...теє... — промовив, не знаючи мабуть що сказати на таке зухвальство.

— І ніс у вас який же став! — насмішливо дражнив діда. — Червоний, горбкуватий, наче старий огірок. Та хіба, діду, не такий був колись.

Тепер дід уже розізлився.

— А певно, що не такий! А позатим, пане, не чіпайте мене, а то...

І дід, ображений, почав уставати з-за столу. Він глянув, як йому здавалося, востаннє на молодця, і враз відчув, що його погроза зависла в повітрі і розплилася наче люльковий димок.

— От вражий син! — пробурмотів, сідаючи за стіл. Він ще раз підозріло глянув на юнака. А цей підсміхнувся приязно і веселі вогники блимали в його очах. Все-таки дід відчував, що за веселістю цієї чужої людини, крився глибокий біль і сумне серце.

Чужинець оперся тепер вигідно об дерево і витягнув ноги під столом. Він мав на собі чорний, довгий по коліна кабат, стягнений у поясі вузьким ремнем. Не то спудей київської академії, не то вчений канцелярист.

Обоє замовкли. Дядько глипав час від часу на юнака і не казав ні слова. Корчмар, що здавалося, іноді прислухувався до їхньої розмови, не зрозумів про що їм ішло і зайнявся своїми ділами. А чужинець глядів кудись далеко перед себе. На світі розгорнулася весна, і в садку цвіли яблуні, химерний вітрець звівав тендітне квіття і клав на землю пишний біло-рожевий килим. Здалеку видніли хати, розкинені серед свіжої зелені і завітливих дерев, а побіч даленів розлогий шлях, що заникав в останніх проміннях сонця на далекому обрії: насправді шлях ішов далі, ген кудись у південні татарські землі. Випили знову. Молодий чоловік неохоче відвернув зір від обрії і спитав:

— Як ви називається, діду: Опанас може?

— Та Опанас, — здивовано відповів дід, — а звідки знаєш?

— Бо виглядаєте на Опанаса, — вибухнув сміхом юнак.

Замовкли. Дідові здалося, що якийсь несамовитий усміх застиг на обличчі молодої людини. Тепер почав жалувати, що погодився сісти за стіл з тим дивним чужинцем. Ніби десь стрічати уже в житті цю людину.

— Тю, нечиста сило! — гукнув нагло дід і вдивився у риси лица незнайомого, — якби не знав, що від того часу минуло шістдесят років, думав би Марко! Живий Марко!

Так; він сам зачепив чужинця. А цей оглянув його спокійно своїми чудними очима і бліда усмішка промайнула його обличчям. Дід погодився сісти разом і випити по чарці.

— Вибачайте, пане, — сказав тоді Опанас, — ви бо нагадали мені Марка запоріжця, мого побратима. Скородили ми татарські ребра, вганяли по степу, сиділи разом у плавнях, жили в одному курені. Тільки давнизна це, пане, вас тоді ще й на світі не було.

— А я, — відповів спокійно чужинець, — таки справді Марком зовуся.

— Чи не будете ви сином, та ні внуком хіба оцього мого побратима? — заговорив дід і знову пильно глянув на Марка.

Тоді Марко випрямив свою юну постать і підступив до діда.

— Ні, ні, я не син і не внук, — сказав.

Він наблизив своє лице до Опанасового і поволі та уважно розглядав його риси. Врешті вдоволено засміявся.

— Ця близна з війни? — спитав, показуючи на голову діда. — Татарська шабля?

— На Перекопі! — гордо відповів дід.

— На Перекопі! — кивнув головою Марко.

— А я хіба піду, — не втерпів малий Юрко. Горілки він ще не пив, Його тягнуло до дитячих забав скоріше, як до байдужих і нецікавих розмов.

Дід хотів теж відійти з онуком, але Марко чемно прохав його залишитися.

— Спішно? Ні? То залишіться. Поготоримо. Перцівки! — гукнув корчмареві.

— Іди, йди, Юрку, — сказав дід, — скажи дома, що скоро прийду.

Смакували горілицю, закушували потрохи, і пішла балачка про буденні справи діда, про це і те, як це звичайно буває між незнайомими.

Марко глянув за Юрком, що побіг босоніж у село і вже зникав серед перших садів. Старому Опанасові почав п'яніти світ.

— Кажеш, я схожий на твого Марка? — спитав знічев'я чужинець.

Дід зиркнув на нього ще раз, і йому здалося, що Марко дивиться на нього якимось насмішливо, не по-людськи, а по-чортячому.

— Відьмак може... — подумав дід.

— Схожий кажеш? — настирливо питав Марко.

Він устав від столу і знову нахилився до Опанаса, А старий забув ураз, де він, забув довгі роки і часи, які минали. Він бачив тільки Марка, свого побратима, друга юних років, коли вони обоє були на Низу, разом ходили у походи і разом вернулися додів. Те саме лице і той самий чортячий усміх.

— Схожий! — вигукнув нагло дід і сам здивувався, чому його голос став такий твердий і самовпевнений.

І він потонув у далеких мрячних спогадах.

В тих давніх часах Марко залицявся до красуні Катерини. І коли вертався з побратимом Опанасом у рідні сторони, вийшли проти них з привітом і належними почестями старшина і ціле село. Хлібом і сіллю, чолом, козаки!

Зібрався народ, вітали молодців. Марко, ще на коні, очима шукав Катерини. Але дівчина і не глянула на нього, вона підбігла до Опанаса, Маркові потемніло в очах, і дика п'янь огорнула його істоту. Сам не знав, що з ним сталося. Зціпив зуби і досяг шаблю,

Люди зжахнулися. В повітрі зависла мовчанка обурення. Напружена тиша станула між ним і зібраними людьми.

— Не важся! — різко гукнув старшина.

Марко з люттю засунув шаблю у піхву. Усе те тривало одну тільки мить.

— Побратиме! — заговорив Опанас і з відкритими раменами підійшов до Марка. Але цей люто вискалив до нього зуби.

— Хай тобі біс і твоїй Катерині! — крикнув дико і завернув коня. Востаннє блиснули до сонця срібні держала пістоль. Марка не стало назавжди.

* * *

Цей спомин зворушив діда. Він на мить прочуняв.

— Марку, — промовив хрипко. Хвилювання не дало йому говорити. Бачить же Марка знову, таким, як він був колись, юним і жвавим, як перед шістдесяти роками.

Марко добряче кивнув головою:

— Що ж, Опанасе, не сподівався, правда?

Дід здеревів. Не міг перехреститися, щоб відігнати чари, руки відмовили послуху. Тільки в очах станули сльози радості з надмірного зворушення і несподіваної зустрічі.

— Марку, побратиме! — прошепотів.

Дід заплакав. А Марко огорнув його плече тугим раменом і всміхався радісно і щасливо. Це був-таки Марко, його друг у щастю і в горю, у боях і забавах. Дикий він був і твердий для інших, але Опанас знав, що у глибині Маркової душі існувала прихована за шорсткою вдачею дружня сердечність і щире серце. З Марком дружив він з молодих хлоп'ячих років. Поїхав Марко на Низ першим, а рік після нього вирушив Опанас. Кинув село, замаявши коня галузкою червоної калини. Не личить в'язати світ молодій дівчині, не зазнавши козацької слави, казали її батьки. На Січі розмов про жіноцтво не було, тож і не знав побратим Марко, що Катерина мріяла про іншого. Їхав додому з неоправданою надією на серце дівчини: і застав це, чого ніяк не сподівався. Так прийшло до цього, що він назавжди кинув своє село.

Дід пив далі, радувався надзвичайною пригодою зустрічі, реготався і розповідав.

— Ти завжди буйної вдачі був, невгамовна натуро ти, Марку! — говорив ні то до себе, ні то до побратима.

— Треба тобі було доставати шаблі? Треба було так покvapно гнатися у світ?

Нагло Опанас усвідомив собі на хвилину, що ця зустріч все-таки чудна. Він насторожився; глипнув на Марка проникливим зором і сказав:

— А все ж, Марку, це було шістдесят років тому!

Марко зауважив, що в душу Опанаса закрався глибокий сумнів. Він відповів

байдужим голосом:

— І що з того? Шістдесят років, дрібниця!

Дід, поборюючи оп'яніння, почав вперто думати. Чи справді стільки часу минуло, чи можливо, щоб Марко так молодо виглядав? Хвилеве отверезіння минуло, в голові зашуміло наново, думки і картини життя перемішалися. Йому здавалося на хвилину, що він на Січі з Марком. Потягнув рукою по волоссі. Його чуб дуже прорідився,

— А Катерина? — почув нагло наче з-за поза мряки допитливий голос Марка.

Їхні очі стрінулися, вони усміхнулися один до одного. Тоді дід почав розповідати звільна й уважно, бо язик відмовляв послуху і він не міг говорити до речі як слід.

— Катерина, — розповідав Опанас, — давно упокоїлася. Юрко, оцей хлопець, що був з нами, їхній внук. Велика сім'я стала, поблагословив Бог доростем, потомством. — Дід говорив і не бачив, як лице Марка перехилилося, а вуста шепотіли якісь незрозумілі слова. Враз лихі блиски замиготіли в його очах. — Чого тебе сюди принесло, чортова породо! Мучити мене, вбивати душу?

Дід злякався Маркового крику. Очунявши від цих слів, він глибоко образився. Як це так? Адже Марко сам почав з ним цю розмову, сам попрохав його до свого столу. Глянув на Марка і заспокоївся. Це був-таки справжній його побратим, він тільки міг вибухати з такою силою. Це було завжди його нещастям. Невгамовна вдача придбала йому київ на Січі, за неї недолюблював його кожний, з ким він мав до діла.

Марко мовчав, сховав лице в долоні. Опанасові ж стало жаль давнього друга. Він погладив його по голові, наче батько нечемну дитину.

— Чого ж ти, Марку! Слава Богу, що ти знайшовся, що ми стрінулися. Ех!

Він махнув рукою, не знав що далі казати, як розрадити безрідного побратима. Спитав:

— А де ти бував цілий довгий вік? І не постарівся нітрохи?

— Замовчи, замовчи! — прошепотів здушеним голосом Марко. Він глянув на Опанаса очима нещасної, битої долею істоти. Дід уже ледве бачив Маркову постать, і до нього ледве доходив його жагучий шепіт. Поплили слова сповіді, а Опанас вирячував очі і слухав це чудне оповідання, цю дивну, несамовиту казку Маркового життя.

— Чого хочеш? Відкрию тобі моє серце, може полегшає мені на душі. Хочеш? Бери мою тайну, бери! Знай усе, усе про мене!

Марко заспокоївся, замовк. Згодом почав свою сповідь, визнання вини свого довгого і незвичайного життя.

* * *

Чвалом гнав Марко перед себе. Попри нього пробігали степи і невідомі старі могили, сріблилися давні шляхи, віття дерев струшувало на нього краплини холодної роси, а він біг конем, навіжений, біг у незнані безкраї простори.

А що йому врешті до Катерини і взагалі до його села! Мало життя і деінде? Такою думкою Марко хотів забити недавній спомин своєї любовної невдачі. В шаленому гоні

хотів утекти від знайомих околиць і від терпкого минулого, у просторі хотів шукати забуття і думав найти нові враження, від яких людина шаліє, а розум втрачає почуття дійсного. Коли б тепер був у бою, поринув би в морі крові, виснажив би свої сили до повної немочі, до безсвідомості.

Після якогось часу, що його Марко і не збирався окреслити, опинився серед темряви непроходимого лісу. Кінь просовувався вільною ходою чагарниками і лісовими болотами, що нагло виринули довкола. Віття і стовбурі старезних дерев заслонили Маркові вид, землю покрили моклавини, порослі зрадливою баговиною зеленню. Це був темний глибокий праліс з високими коронами дерев, що заслоняли небо і створювали довкола мрячну і таємничу сутінь.

Марко вдарив коня з такою силою, що сей став дибки і скрутився на місці. Новий вибух люті огорнув Марка і він сам не знав, лютує він проти природи, яка спинила його в гоні в незнане, чи проти себе самого.

Рушив спроквола поперед себе. Врешті перед самим вечором заясніла перед ним невеличка галявина. Завернув туди коня. І там власне стрів цю відьму. Сиділа з сукатою палицею в руках перед мізерною хатиною і гляділа на нього малими старечими очима.

Спочатку Марко зацікавився з несподіванки. В таких нетрях жива людина! Але в цю мить його незаспокоєна лютість вибухла наново.

— Чого? Чого стирчиш тут? — крикнув до баби і глянув на неї злим, ненависним зором. А вона сиділа спокійно і дивилася на нього блідими, вицвілими очима.

— Ти не знаєш Микулихи? — спитала зненацька, відповідаючи на його слова. — Не чував? — і вона добряче всміхнулася до нього.

— А я що, знаю усі відьми на світі? — кинув лихим самовпевненим голосом. В душі відчув однак якийсь дивний неспокій.

Микулиха поволі встала й зігнена удвоє підійшла до нього. Марко завважив, що вона сиділа на сухому пні. З острахом глядів на її довгий ніс, на купки сивого волосся, що виростали їй на бороді, на малу лисаву голову. Не бачив зате розумної доброти, що промінювала з її малих очей: вона витягнула до нього руку наче до сина.

— Геть, геть від мене! — закричав Марко і, незвичний відступати, підірвав до неї коня. Але кінь зірвався і став несподівано на задні ноги. Марко втратив рівновагу. Сам собі дивувався, що не вдержався на коні. Він почув під собою м'яку траву і з розгоном ударив головою об камінь; червоні цятки станули йому перед очима, і вік на хвилину знепритомнів. Зірвався на рівні ноги і скочив до Микулихи.

— Ех ти! — скипів і стосонував її в груди.

Стара жінка похитнулася, палиця випала їй з рук, і вона впала на землю.

Марко закусив губи. Усвідомив собі, що зробив лихо, але до Микулихи не підійшов. А вона поволі підвелася. Її мала постать ледве стояла на тонких високих ногах. Дрібний вітерець, здавалося, міг би звалити її знову додолу. А все ж вона дивилася на нього таким зором, що Марко відступив назад.

Микулиха підходила до нього все ближче і ближче. І тоді сталося нещастя.

Микулиха піднесла руки вгору. Вона виросла на велетенську страхітливую постать. Десь позаду заіржав кінь, і Марко почув тільки глухий тупіт копит по вогкій землі. Ліс потемнів й ожив. Щось закричало, заверещало по деревах, несамовиті почвари вихилилися з кущів і високих папоротей. З дерева гукнув песиголовець з одним кривавим оком на чолі й витягнув до нього вузлувату оброслу лапу. Темні тіні заворушилися в віттях дерев, по лісі рознісся понурий горляний клекіт дивних голосів.

— Вовкулаки, — подумав Марко. Чув, як із корчів, що стояли над берегом багнища, зареготалися мавки і заляскотіли приманливо утоплениці. Довкола щось вило і стогнало. І враз усе те переміг страшний пекельний голос Микулихи:

— А щоб ти повік ходив молодим!

Марко встиг побачити, що Микулиха стала нагло вродливою дівчиною. Вона глянула на нього, захихотала й, майнувши рукою, подалася повітрям угору поміж темні корони пралісних дерев. Під ним задрижала земля, щось штовхнуло його, і він упав на землю.

— Катерина! — закричав і знепритомнів.

* * *

Ранній холод привів Марса до свідомості. Тільки з трудом пригадував собі нічну подію. Стара хатина темніла низьким отвором, а відхилені двері вказували, що всередині не було нікого, з вікон і темного нутра спливала сумовита пустка.

Ступив кілька кроків і став нерішений, що далі робити. Довкола було тихо, не видно було ні стежки, ні живої людини. Пішов отже наважання, несвідомий ні напрямку, ні мети.

Торкнувся рукою лица, завважив на ньому засохлу кров. У стрічному джерелі вмив лице і тоді почув, що під волоссям була рака. Подумав, що, падаючи з коня, зранився в голову. Поволі пригадував собі образи минулого вечора. Його не страхав уже ні його гріховний вчинок, ні прокляття Микулихи. Все те він сприймав байдуже, наче чужу історію, чиясь розповідь, або, коли його власне, то все-таки якесь давнє, дуже давнє переживання.

Під вечір завважив, що, блукаючи цілий день по полі, зайшов знову на те саме місце. А вночі почалися наново страхіття.

— Заворожена галявина, — подумав, безрадно розглядаючи лісову темряву. Місячний промінь сів на поблизькі зароси, і він бачив цілком виразно, як у чатинні увихалися мавки та запрошували його до себе. Відвернув голову вбік. А там виринули бісенята з боліт і гралися вивертами поміж водорослям і жабуринням. Знову завив вовкулака, а з дерева скочив упир і вискалив до Марка зуби. Зеленкуваті очі якоїсь потвори блимали в темноті довкілля.

Марко став у захисті дерева. Спочатку боявся ворухнутися. Але юнацька вдача подолала. Він згадав проклін відьми і голосно засміявся. Цей сміх збентежив його; здавалося йому, що сміявся хтось інший: чужий голос видобувався йому з горла.

Заспокоївся по хвилині і сказав голосно:

— Кому Бог пошле довгий вік, тому ніяка сила його не вкоротить!

Це була старинна козацька приповідка. Він витягнув з-за пояса запорізькі пістолі.

— Іродові сини!

Гукнув стріл, і полум'я осліпило на хвилину Марка. Він випалив просто у вічі потворі, що присікалася до нього.

Рев і крик понісся лісом, а згодом усе затихло. Поблиски очей зникли. Марко назбирав сухого чатиння і розпалив вогонь. Аж тепер почув, що ціле його тіло стерпло; в голові шуміло, і при кожному поруху відчував гострий біль. Все-таки рішився приступити до темної купини, яку завважив у відблисках полум'я. Вона бовваніла в цьому місці, де передше блимали зеленкуваті очі потвори. З пістолею в руці Марко переступив місячний промінь і наблизився до мертвого тіла примари. Це був великий вовчур, що ще й тепер дивився на нього нерухомими мертвими очима.

А тим часом млісне місячне світло розплилося по лісі. Усе стояло заворожене в глибокому сні. Навіть вогонь потух, і Марко не старався розвести його наново. Почав думати про себе.

Зроду ненавидів старих людей. Оминав немічних, відвертався від дідів і жінок поморщених і засушених роками праці і життям. Сам боявся своєї власної старості.

Старі люди нагадували йому смерть. Через те нерado ходив до церкви. Там було їх багато завжди від ранку до вечора. Вистоювали по кутах і при вході, висиджували на церковних лавах. А він любив життя і дику вільну сваволю. Піти і прийти, і нікого не питатися. Ніяких законів, ні звичаїв, що ними в'яжуть себе люди по містах і селах. Жив і хотів жити так, як наказували йому незаймані сили його простої і невгамовної вдачі. Тому й на Січі йому не сподобалося, і він видержав свої три роки новацького вишколу тільки тому, що побоювався сорому перед людьми.

А все ж якась іскра доброго існувала в його душі і спалахувала не раз шляхетними, хоч неоформленими почуваннями. Це бувало тоді, коли Марко стояв віч-на-віч красі, до якої відчував незбагненну тугу. В такі хвилини вдивлявся в небо і хвилювався. Не знав, як висловити думкою або словом ці хвилювання.

А з тим бувало, що він з дикою насолодою вдивлявся в погасаючі очі підстріленої звірини. Мабуть і краса смерті впливала на його душу.

В інших хвилинах несподівано вражала його краса, яку не раз спостерігав у своїй бувальщині. В такий час він нагло завважував, що життя — незрозуміле для нього чудо, в якому існував він сам і брав у ньому свою участь. Вдивлявся в дітей таким пильним зором і запитливо суворим, що матері забирали їх від нього. Доторкав тендітної зелені молодих паростків, роздумував над потічком води, що впливав з-під снігів, та снував мислі, вдивляючись у небо з білими клубами весняних хмар. Коли живі квіти в'янули на корчах і жовкла степова трава, його огортав смуток. Химерна і незрівноважена удача.

З першим світлом дня Марко рушив знову навмання. Ішов довго, байдужий до всього, що довкруги. Не думав, куди йде і чи доцільний його шлях. Згодом ліс прорідився і перед ним станув зелений, залитий сонячним теплом простір. Марко

відчув з полегшою, що глибінь лісових мороків залишилася назавжди поза ним, і він вступає в ясний день, наче в якесь нове чудесне життя.

На галяві пасся його кінь. Басував спочатку, хотів його скинути, наче когось чужого, але помирився. І Марко рушив поволі, крок за кроком у новий світ, на передвіщений шлях своєї життєвої мандрівки.

* * *

Дід Опанас, вислухавши Маркове оповідання, довго мовчав і роздумував. Сам не пам'ятав, як попрощався опісля з Марком і як попрямував до села. По дорозі стало дідові добре і тихо на душі, і він почав собі співати свою улюблену з молодих років пісеньку про козака і Дзьобу.

— Ой хто любить молодиці, я горнусь до Дзьоби — проспівав, а далі не міг собі пригадати. Врешті завважив, що це самі останні слова пісні. Довго думав над її початком, згодом махнув рукою і почав шукати по кишенях кресало і люльку. Кремень випав йому з рук, він довго намагався його знайти, врешті промовив:

— Криниця не лошиця, що біжить, аж дрижить. Як впаде, хай лежить! — І сховав люльку у кишеню.

Біля хати глядів довго на клуню, що бовваніла білою плямою в темні ночі.

— Стоїть собі, хе, стоїть, як заморожений кожух. Не... не ворухнеться. А ну?

Кивнув до неї рукою, але клуня не рухалася. Тоді дід Опанас пішов тихо до хати.

* * *

В селі сміялися з розповіді діда. А він присягався, що все те чистісінька правда, що дійсно був у корчмі з Марком.

— Загуляв старий і приснилося, — мовили люди, але не хотіли сперечатися з упертим запорожцем.

Щоб самого себе перевірити, Опанас пішов ще раз у корчму. Корчмар розповів, що дід сидів тоді довго за чаркою з чужою людиною. А людина була в чорному нетутешньому одязі Корчмар чув крики і реготи. опісля, коли все стихло, він знайшов діда, що спав на лаві. На столі блищав новий червінець.

Дід не відповів нічого. Подумав тільки хвилину, врешті казав собі налити велику подвійну чарку.

Але ні корчмар, ні дід Опанас не знали, що вночі, за деревом біля шляху стояв на чатах Марко і дивився за дідом, аж цей зник у нічній темряві. Небо і земля з'єдналися у мирі. Ніч стояла без вітру і без голосу. Коли затихли останні кроки діда, Маркові наче б полегшало на душі; може від цієї ночі, а може з того, що стрів Опанаса живим і життєрадісним чоловіком. І його очі стали вогкі від, чудного теплого зворушення.

РОЗДІЛ II

Гурт вершників спинився, застиг, люди насторожилися. Коні полохливо застригли вухами, їхні ніздрі задрижали від запаху степового вітру. На обрії появилася сіра, ледве помітна хмаринка. Це все, що можна було бачити з-поміж високих степових трав.

Марко ліниво сховав пищалку за пояс і поклав руку на шаблю. Поволі й мовчазно їздці розділилися на три відділи і справно розгорнувшись у півколо, рушили вперед. Козаки тримали на поготівлі аркани і зброю. Годі було знати, що перед ними татарський під'їзд чи табун диких коней.

В цих кривавих степах, далеко від Тясмину-ріки, волочилися татари зі стадами і юртами, нападали на чумаків, зводили сутички з козацькими роз'їздами. Можна було стрінуги тут і ватаги бродяг та розбишак з Молдови Литви і польського королівства, що жили з грабежі купецьких валок і свої скарби закопували у прадавні невідомі могили. Лупили теж усіх стрічних драгунські стежі кодацької фортеці, славного форпосту Полонії, що його будували французькі й нідерландські воєнні інженери. Тому вершники бачно стежили довкілля, готові вихром кинутися на ворога і так упередити його напад, хоч не було тепер їхнім завданням воювати у степах. Це були молодці чигиринського реєстрового полку, які вибралися в поле, на ловлю диких коней для війська. Виїхавши тепер у полосу низьких трав, Марко глянув боком на сотника Остапа Горностая. Цей їхав поволі, й очевидно не квапився. Коні! сказав тихо.

Вправне око звичної до природних просторів людини, могло тепер завважити на обрію чималий табун коней, що пасся спокійно на низині.

— Рушай! — гукнув Горностай і три відділи козаків зручним і скорим маневром розбилися по степу.

Лови пішли справним ходом. Козаки оточили табун з усіх боків і чвалом помчали до збентежених коней. Тікати їм не було вже куди. Довкола видніли постаті страшних, метких ловців з арканами в руках. Коні шукали вільного проходу, кидалися гуртами і поодиночі в різні напрями, збивалися знову в безрадний гурт; панічний жах виднів в їхніх вогких чорних очах.

Враз свиснуло у льоті туге реміння. Їздці ловили на петлю збентежених коней і стягали їх пружистими руками до себе. Козацькі коні, привчені до ловів, присідали на задні ноги і твердо видержували шарпання зловлених на аркани тварин. А ш' кидалися у безсиллі на боки, стрибали вгору і ставали дибки, витрачуючи в безцільному шамотанні останки своїх сил.

Згодом стояли вже знеможені й обезсилені: вони дрижали на цілому тілі і з безмежною тривогою споглядали на своїх ворогів.

Козаки позсідали з коней, підійшли до зловлених тварин так близько, що їхні постаті відбивалися в великих боязких очах, і почали говорити до них тихо і ласкаво словами якогось таємничого чарування. Це було замовляння, що заховалося продовж століть і тисячоліть від прадавних племен, таємне знання народів, які жили серед

природи і диких тварин, і свої чарування передавали нащадкам. Козаки промовляли лагідним шепотом, пестили лискучі шиї тварин. Коні заспокоювалися. З їхніх очей зникали тривожні блиски, вони споглядали тепер без страху на людей, що відібрали їм волю, і дивилися за ними, коли ці відходили вбік. Ще тільки серця билися сильніше і кров пульсувала в б'ючках, коли гризли вудила і бігли табуном, прив'язані арканами до сідел їздців.

— Відпочинемо собі тепер! — промовив сотник Горностай і запалив люльку. Це був стрункий, молодий ще козак з виразними чорними очима і тонким вусом, що звисав додолу з рішучо закреслених уст.

Відділ лагодився відпочити. Сонце золотило ще білі хмаринки, але степ потопав уже в синяві вечірнього сумерку. Козаки розпалили нічні вогні і почали варити вечерю. Марко відчув сильну втому. Пожував трохи сухого хліба, поклав сідло під голову і заснув непомітно біля коней.

Життя іншої людини

* * *

Виїхали на верхів'я, з якого побачили широко розлиті плавні й острови, зарослі лісами й верболами. Подалі пливли рвучкі струї Дніпра, що з ревом обмивали могутні оселі Кодацького порога. Якась потужна сила, здавалось, кинула в прапочатках світу ці скелі в Дніпрові води. А далі сіріли острови, закриті від людського ока зеленню старезних дубів.

— Там, — вказав рукою сотник, — сидять запорожці. Це їхня Січ.

Дивилися цікаво на острови і на шумливі небезпечні води, шукали очима хоч би сліду славного війська запорізького. Перший раз були так близько казкової Січі, і розчарувалися. Ні однієї людини, ні човна, ні сліду людського життя. Непорочна, здавалось ніким не торкнена первісна природа.

— А там далі, — вказав Горностай на далекі обрії другого берега, — їхні паланки. Багаті землі з оселями, лічницями й монастирем. Там доживають віку знеможені й покалічені в війнах запорожці.

Понад Дніпром тягли сиві мряки. Поза рікою простори були криштально чисті і здалеку видніли хати й сади паланки, а понад могутніми коронами дерев золотіли церковні хрести.

Горностай огорнув рукою далекий краєвид, здавалося, хотів щось сказати, але мовчав, захоплений величчю історичних місць вітчизни.

— Це все, — промовив по хвилині, — країна дивних казок і старинних оповідань. Жили тут народи незнані, може наші предки, а може й ні. Деякі з них прийшли з невідомих просторів і знову пішли кудись, інші сиділи на своїх місцях, як нині наші запорожці. Ні сліду з них не залишилося. Давні могили розтали у моклавинах, а кості воїнів вросли у коріння дерев. Кажуть старі люди, що там, де Запорізька Січ, проповідував колись святий Андрій християнську віру диким половцям. Богатир

Михайлик, каже старий переказ, плигав конем понад пороги, проскакував з берега на берег, а чарівниці, що пролітали на Лису Гору, спочивали в нетрях дніпрових плавнів. Тут жили теж амазонки, українські діви давніх казок.

— Народ мудрий, — сказав Марко і замовк, бо на Його слова ніхто не звернув уваги, а сотник мовив далі;

— І коли ми вже тут, помолімося Богу за братів, що на цих островах обстоють землю і віру прадідну!

Козаки скинули шапки і потонули у глибокій ранній молитві. Саме мали рушити далі, коли Марко легко свиснув крізь зуби. Горностай пристанув.

— Залишайтеся тут, я зараз повернуся, — сказав і рванув конем в сторону недалеких чагарників. Вправні очі Марка завважили що там були люди. Хто вони, і яке діло мав до них сотник, могло цікавити усіх; ніхто одначе не питався і не дивувався. Марко мовчав і не згадував ні словом про те, як добре знайомі йому ці околиці уже здавна, і що не є для нього новиною лицарське життя на Січі.

Звільна рушили далі. Їхали мовчки з табуном зловлених коней, не забуваючи обережності і чуйності.

— А тепер погляньте туди, — відізався знову сотник Горностай. — — Це лялька твердиня Кодак.

На цьому березі Дніпра, що високо підносився понад плеса вод, видніли вали і верхи фортечних будинків. Згодом козаки побачили частокіл і кам'яні суворі стіни, чуже і вороже тіло в цій тихій, настороженій землі. Стояла понура фортеця з темними гарматами, наставленими на Дніпро; води ріки гналися тут вузьким і глибоким руслом. Усі човна, які пливли рікою, можна було взяти легко під обстріл, а в разі потреби лядські гранати могли досягнути і другого дніпрового берега.

Так на сторожі свавільних княжат Речі Посполитої стояла ця твердиня в самому серці війська запорізького; збудували її за планами славетного Боплана, а залогою стояли найкращі сини Речі Посполитої; князі й багатії, сини лицарів і воїнів, які вивчали тут воєнну штуку і набирали бойової вправи у безмежних кривавих полях.

— Ідете у великі степи, — казав коронний гетьман Конєцпольський, — щоб гордість хлопську і злосливий спротив їхній зламати. Ви маєте силою шабель ваших навчити їх, що вибиватися з належного послушенства принесе їм муки і смерть.

— Кодак, — мовив далі Конєцпольський, — стоїть на сторожі! Пам'ятайте, що нам грозить велика небезпека нікчемно втратити Україну. Ваше завдання валом костей своїх загородити ворогові шлях, щоби внутренностей Речі Посполитої не торгав!

Молоді шляхтичі слухали слів коронного гетьмана на військовій відправі, а опісля рушили зі своїми хоругвами до твердині. Їхні вояки, це були наймані драгуни чужоземного походження, свавільні люди без роду й осідку, ветерани, великої тридцятилітньої війни, що звикли з дитинства тягатись по різних землях; тепер тут, у далекій Полонії, шукали воєнного щастя. Там, у їхній батьківщині, в Прусах, у Саксонії і в чеській землі, усе було злуплене й ограблене. В повітрі відчувалося, що так далі бути не може, що мир внедовзі покінчить із кондотьєрським життям. Хитріші з них, свідомі

цього, що до звичайного життя вони не здібні, рушили на заклик польської корони і найнялися в залогу кодацької фортеці. В складі цих військ були теж драгуни православної віри, що їх забирали з собою польські шляхтичі, теж для звичайної служби обозових чур і гайдуків.

З цього боку Дніпра степ стояв вище Кодаку, так що ледве з вежі військового цехгаузу було видно, що діється на безкраїх полях. Тому на малу милю від твердині залогоа вибудувала дерев'яну чатівню для сотні людей піших і десяти кінних; але й тут не відбувалося нічого цікавого. Козацькі і татарські загони пробігали далеко від Кодаку і тільки зрідка чути було гомін боїв, що йшли десь за обрієм у степу. Тоді чати трубили на сполох, готували зброю і ставали у поготівлі. Звичайно на цьому й кінчилося, що вояки наслухували тільки далекі постріли і крики. Десь там у незайманих Диких Полях може громили орду й відбивали ясир, а може і душогуби грабили заможних купців. Хто ж то може знати, які тайни криють у собі простори цієї вкритої кров'ю землі. Бувало, що комендант фортеці вислав туди збройний під'їзд. Комонні рідко коли натрапляли на сліди побоевища. А втім залогоа Кодаку степовими подіями не цікавилася. Їхнім завданням було сторожити Січ, не допускати до воєнних приготувань і нищити в зародку всі позначки підозрілих військових рухів. На самій Січі сидів комісар Речі Посполитої, який на місці піклувався про законність усього, що чинилося на Запоріжжю. Життя в фортеці плило дуже одноманітно і сіро. Коронні сини грали в кості, а найманці будували землянки, скріпляли вали і частоколи.

— Кілька років тому, — розповідав Горностай, — молодий і бутний комісар Шлягоцький переправився з двома хоругвами драгунів через Дніпро і здуру напав на паланки, сплюндрував монастир, спалив церкву. Старі, немічні козаки, ченці й народ з довколишніх сіл стали до оборони, але неспосібні до бою і заскочені нападом, вигинули під мушкетним вогнем і шаблями поляків. Під вечір драгуни, навантажені золотом і церковними скарбами, рушили до Дніпра.

— Над берегом наскочили на них січовики. Ніхто з ляхів не врятувався, усі наклали головами. Ще й тепер, — вказав рукою Горностай, — стоїть ось там серед верболозів їхня могила.

— А дванадцять років тому, весною тисяча шістсот тридцять шостого року, Сулима обложив фортецю, за дві години здобув її, вирізав залогоу і розорав вали. Того самого року ляхи наново відбудували твердиню, Кодак став ще могутніший, ще більш озброєний.

— А Сулима?

— Вже не цікавився твердинею. Його захопили інші буйні задуми, плани на велику міру, готування до великих діл. За те й наложив він головою на площі варшавського замку.

— Великий воїн, — думав Марко, слухаючи слів Горностая.

Згадав Сулиму, з яким був у поході на Чорне Море. Тоді козацькі чайки заскочили турецький корабель, звільнили невільників-гребців, а на їх місце прикували до весел турецьку залогоу. Такий був Сулима, отаман січового війська.

Козаки бистро розглядали фортецю. Це були доволі нові споруди, забезпечені обсіпаними в чотирикутник потужними валами. Твердиня мала сильні оборонні бастіони і була оточена глибокими ровами. Від заходу ляхи проклали понад глибоким яром звідний міст, від півночі була тільки мала хвіртка над спадистим берегом. Від Диких Піль фортеця була скріплена високим муром і ровом.

— В Чигирині говорять, що в минулих роках наш писар військовий Хмельницький оглядав цю фортецю зі старим Конецпольським небіжчиком. Чи певне це не знати, Хмель нікому не каже, куди їздить і що задумує. Отож, коли коронний вихвалював потугу кодацьких укріплень, Хмель сказав:

— Рука людська збудувала, вона й знищити може!

Під'їхавши ближче, козаки завважили, що з частоколу стирчать гармати і важкі гаківниці. В той час із скрипотом спустився звідний міст, і з фортеці чвалом виїхала кінна ватага. Вона з місця звернула в сторону молодців.

— Бій? — спитав мляво один із них, сягаючи шаблі.

— Ні! — відповів Горностай. — Будуть тільки розпитувати. А втім...

Сотня драгунів під'їхала до козаків і їхній офіцер у залізній сорочці та в шоломі зі старими вицвілими перами спитав владно:

— Хто такі й куди?

Горностай пізнав самого коменданта твердині, славетного капітана і губернатора Криштофа Гродзіцького. Він високий ростом, худий і жилавий, лице мав наче зо шкіри, ствердле від негод і трудів. Через чоло і ніс проходила стара близна від шведського палашу, а одне око було закрите повікою. Він був старий уже, цілий довгий вік перебув у війнах в Європі і в Валенштайна, добув рангу полковника артилерії.

— Молодці чигиринського полку, — відповів Горностай, віддаючи військовий салют, — на виправі за кіньми. Ось папери за підписом пана Станіслава Кричевського, мості полковника чигиринського, козацьких військ його мості короля...

Гродзіцький узяв папір і читав:

— ...за підписом сотника Хмельницького...

— Добре! — сказав, складаючи пропускний лист, — багато коней зловили?

— Тридцять, — відповів Горностай, — добрі коні, молоді, сильні.

Гродзіцький глянув по козаках. Його зір затримався на тугій вояцькій постаті Марка.

— Знаю тебе звідкись, козаче, — сказав Гродзіцький і додав по надумі:

— Чи не з прибічної хоругви сотника Хмельницького у Нідерландах?

Марко промовчав, його кінь почав басувати.

— Неможливо, — засміявся Горностай, — він молодий козак, не міг ще воювати у тридцятилітній війні.

— Поздоровіть від мене пана полковника Кричевського і сотника Хмельницького. Бувайте!

Гродзіцький завернув коня, за ним від'їхав його почет. Коли б не сам Гродзіцький, може треба б було сягнути шаблі. Ці голодранці граблять не гірше татар!

— Кажуть, наш Хмель урятував Гродзіцькому життя...

— Старий рубака цей капітані Марко відізався:

— Коли б до чого прийшло з цими німецькими найманцями, фрасунок був би по їхньому боці. Драби тугі, але ми теж знаємо наше діло!

Горностай затріпав чорним вусом і скривився: — Погано було б встрявати у бій. Хмель жадав, аби ми заховали зимну кров і оминали зачіпки та герців. А чому такий наказ, не наше діло.

Кодак зникав уже на обрії, і козаки готовилися до ночівлі. В той час Гродзіцький читав листи, які передали йому через Мальчевського — шляхтюру, званого "зеленим чортом". Це був тайний емісар, який постійно був у дорозі й перевозив тайні вістки від коронного Конєцпольського. Гродзіцький сидів тут серед степового моря, віддавна не мав ніяких вісток з Речі Посполитої і ніяких інструкцій від команди. А тимчасом непотверджені сплітки доходили до його слуху: про повстання на Поліссі, про тайні змови Хмельницького з ворогами Речі Посполитої, про емісарів, сліпих бандуристів і лірників, які бунтували народ в імені козацької реbelieї. Вістки були просто неймовірні, чей же Січ, постійне джерело неспокоїв і бунту, дрімала спокійно під його сторожким оком.

* * *

Минув повний рік від часу, коли Марко повернувся до полку з виправи на дикі коні. Він повнив свою вояцьку службу без захоплення і вдоволення. Втрачений час — думав не раз — сидіти так бездільно і числити одноманітні й нецікаві дні, що невпинно кануть у минуле.

Ледве в останніх місяцях пішли наново слухи про неспокої й бунти. Хмельницький, якого шляхтич-розбишака наїздом викинув з його родового маєтку, кудись пропав і ніхто не знав, що сталося з полковим писарем. Шляхтич-розбишака Чаплинський зажив на дворі Хмеля та ще й далі відгрозжувався, що вб'є сотника, як тільки він знову появиться.

Одного вечора Марка покликав до себе полковник Кричевський.

— Нема що багато говорити, — сказав до Марка, — вночі рушиш на чолі півсотні на Січ. Зголосишся до полковника Несторенка. Будь бачний, в степу тривога, ляхи нюшать, як гончі пси. Гродзіцький прислав мені звіт. Пише, що хтось ходить степами одинцем, хтось човном пливе по нощах, щось непевне висить у повітрі. Шильдвахи в нощах приносять вістки. Чують кінський тупіт, якісь нічні знаки і посвисти, і далекі гомони. Ляхи сторожкі, будь чуйний.

З пошаною глядів Марко на поважного, спокійного полковника. Його лице було лагідне і добротливе, і тільки з очей можна було пізнати, що полковник міг бути твердим і безоглядним. Жовте полум'я свічки золотило його щоки й надавало їм тінь мосяжу. Полковник був гладко виголений і тільки на голові виднів невеликий чуб.

Марко не питав багато. Догадувався, що грядуть якісь важні події, в яких і йому

призначене мале незамітне місце.

* * *

Марко уже нічому не дивувався. Події захопили Його з собою, а були вони такі дивні, що Марко просто перестав думати над їх доцільністю. Якось розумна і передбачлива голова діяла тут наказами і дорученнями.

Десь по дорозі прилучився до них один і другий козацький відділ. А згодом, серед лісу, стояли вони всі перед обличчям Хмельницького. Темний на лиці, тугий, з проникливим поглядом чорних очей, заклав руки поза себе і бачно переглядав кінну сотню.

У коротких словах проголосив підготовку до повстання.

— Усі наші препараторія белліка, оці военні приготування, — говорив спокійним голосом, — треба родити тихо і незамітно. Польща, потенція велика, має добрих шпигунів, і так уже чую сіті довкола себе. Тільки нічого мені доказати не можуть. Ця війна, що гряде, панове молодці, йде за звільнення України. Це не те, що одну фортецю штурмом взяти!

Відчули, що йдуть часи величні, криваві.

В Крилові задержав їх комендант Пшеворський і попросив до себе на обід. Хмельницький взяв з собою сотника Бурлая і хорунжого Марка. Пшеворський привітав гостей з відкритими раменами, але не скривав своєї цікавості: куди вони їдуть і в якій справі.

Хмельницький широко розповів про заїзд шляхтюри Чаплинського та про доноси, нібито він, сотник Хмельницький, приготує повстання.

Бурлай скипів:

— І що ви, регіментарю, на таку безличність того скурчибика Чаплинського?

Пшеворський засміявся:

— Я стою на пості границь Речі Посполитої уже двадцять років і думаю, реbelieя завжди є можлива.

Хмельницький відхилився на спинку крісла:

— Чи так робиться реbelieю? За обідом і вином? Як реbelieянт, я власне повинен би повісити вас, полковнику, на першій яблуні!

Налили вина. Бурлай мовив:

— Це інфамія! Що тут робити? Я порадив Хмелеві, хай їде на Січ до комісара Гурського. Він стоїть там залогою, він знає, що діється.

— Хай посвідчить, — докинув Марко.

— Хай посвідчить, — підтвердив Бурлай.

— Це правда, — відповів Пшеворський, — але ви мусите мати папери. Стріне вас хто-небудь, що вас не знає і ви пропали!

— Папери маємо, — відповів Хмельницький і витягнув листа за підписом полковника Кричевського.

Пшеворський переглянув полкові листи до комісара на Січі й видимо заспокоївся.

За Криловом сотня Хмельницького завернула у степ. Козаки перепливли Тясмин і зникли в плавнях.

РОЗДІЛ III

Гурський сидів у канцелярії свого трехтимирівського полку і думав. Мав три хоругви певних і бійких одчайдухів з Мазовша і Варшави. Поза тим полк непевних українських драгунів. Сидить, як на бочці пороху, серед лугів, заливів і боліт, під самим боком бунтарської Січі. Може надію мати тільки на поміч далеких полків Потоцького і коронних військ. Але де вони?

До кімнати звалився капітан Шліхтінг. Вернувся щойно з плавнів.

— Хмельницький на Січі! — сказав коротко. — Розіслав людей до луговиків і скликає їх на ребелію. З двома сотнями голодранців захопив запорозькі клейноди і скарбницю.

Гурський зірвався.

— А Пшепюрський?

— Із своєю сотнею боронив куреня. Не вийшла ні нога. Взагалі багато не знаємо. Два луговики, що верталися з порогів зізнали припечені вогнем, що Хмельницького вибрали кошовим.

Замовкли. По хвилині сказав тихим голосом Гурський:

— Коли залишимося тут до завтра, згинемо! Нема рації!

— Нема, — відповів Шліхтінг.

Увечері сотня збрала усе своє майно і на чолі з Гурським погнала у ніч. Драгуни залишилися на місці. Другого дня вони поповнили ряди повстанського війська.

* * *

Комендант Кодаку сидів у світлиці на першому поверсі кам'яної вежі. Перед ним на грубо тесаному столі стояв циновий кухоль вина. Комендант поринув думками в минуле.

Блискавками пробігали перед його очима незлічимі картини воєн і боїв. Пруси, Шведи, Нідерланди, суматохи боїв, пожеги і вогонь бойових згарищ усіх країн Європи. Там під Люцен, де згинув Густав Адольф, у гаморі барабанів стрів бойові хоругви Хмельницького. Сиділи один проти одного два мужі, два друзі військові, згадували далеку Річ Посполиту й Україну, співали забуте у бою лотарингське вино, червоне як кров, і ждали на світанок. Картина давніх років.

Плитка гребеняста каска Хмельницького виблискувала темним багром у променях

вогнів і відблиски полум'я спадали на темне обличчя козацького сотника. Нерозгадані темні очі вкривалися гострими тінями від заломів худого лица і густих чорних брів. Хмельницький обняв руками рукоять шаблі. На його пальці багрів рубін великого гербового персня.

Гродзіцький згадав битву. Було це рік, а може два пізніше. Запах димів, рев гранати і страшний біль у голові. Добре пам'ятає: шалений наскок козацької кінноти на плоских полях Нідерланди і крик козацького сотника:

— Гродзіцького рятуйте! Гродзіцького!

Не було б тоді козацького ватажка, загинув би марне на побоевищі, обдертий на кінець мародерами, таборовою голотою кожного війська. І саме коли на хвилину відзискав свідомість, двох козаків нахилилося над ним. Один з них кремезним рам'ям огорнув його плече. Був певний, що це було те саме лине, той самий козак, якого пізнав серед молодців київського полку Кричевського.

Комендант кодацької фортеці регіментар Гродзіцький торкнув рукою надламану кість на чолі і запалину, глибоко прикриту повікою. Пам'ятка останнього бою тридцятилітньої війни.

Тепер від нього залежить Кодак, цей острів, скала серед моря бунту, без зв'язку з Річчю Посполитою. Стоїть і він, комендант, проти свого друга і добродія Хмельницького.

Річ Посполита далеко тепер, може десь за Львовом, за Замостям, а може й ще далі, під Краковом або Варшавою. Тут довкола розгубилися у вітрах бойові дими, зникли в безконечності днів відгомони жовтоводської битви, тут зростало нове життя, нова українська Річ Посполита. Тільки він, комендант Гродзіцький залишився у мурах фортеці, наче загублений кам'яний пам'ятник прогомонілої сили.

Гродзіцький і досі не розгадав, чому Хмельницький після Жовтих Вод і Корсуня не розорав Кодак, а залишив його під самим ребром запорозького війська низового. Навіть усі його виправи по харчі, навіть далекі реконосанси проходили спокійно, без зачіпки і без боїв. Зате вдержати спокій і порядок серед залоги ставало чимраз трудніше. Німецькі рейтари хмурилися й воркотіли, два драбанти за бунт повисли вчора на гаках. Цілий тиждень висіли їхні тіла біля мурів фортеці на пострах усім ворохобникам. Зате драгуни, завербовані в українських землях, зникли однієї ночі безслідно.

Для регіментаря було цілком природним, що долею воїна є згинутися на пості у чесному бою. Нічого дивного тут немає, що він не прикладає ніякої ваги до життєвих вигод. Шмат м'яса, скиба хліба і вино — що ж йому більше потрібно?

Ба, може колись усміхатимуться люди, коли почують, що їхні предки звалися бойовими мужами, що поряdkували свої вчинки згідно з лицарськими законами, що гинули за віру, за честь, за вітчизну.

Гродзіцький витягнув ноги під стіл, аж залізні остроги вбилися у м'яку дошку підлоги. Глянув крізь вікно на безконечні плавні, що вкривали береги Дніпра. Болотяні простори, де рибу ловили списом, де не було ні доріг, ні стежок, стали тепер більш

таємничі як будь-коли. Сірою зеленню майоріли вони спокійно й нерухомо, а все ж несамовиті були тим* що у цій вбивчій вологості, серед непроходимих хащів і трав, вкривалися цілі сотні повстанців Хмельницького.

Відколи старий Хмель закликав чернь на ребелію, щось діялося там, над Дніпром, у степу і в лугах. Ішли туди берегом Дніпра, тихо й незаметно оминаючи кодацьку фортецю, люди з міст і сіл, гультяї і шибайголови, шляхта і чорний народ. Знав про це і нічого не міг вдіяти. Був безсилий. Не мав тепер запілля, ні довозу зброї, ні вісток від короля. Був дуже самотній серед степу і плавнів і серед ватаг невидних, які мовчазними ночами проходили повз Кодак. Одні у баговиння для вишколу, інші на волості до Хмельницького.

Гродзіцький підійшов до вікна. Одиноким своїм оком проглянув безмежний обшир. Там, серед лісових мороків, в'юнких лоз і перелесних царин, курилися таборів дими. Лиховісний отаман Нестеренко вишколює там військо і відсилає його сотні за сотнями: а в очах їм мста і гордість, а не страх і покора. Сидять там по полях і лугах, і криються так твердо, що і птах їх не знає.

Час від часу вдасться кодацькому під'їздові зловити якогось посланця або шпиґа. Вони мовчать на муках. Ось і вчора зловили одного. І що ж? Невинні листи, більш нічого.

Гродзіцький взяв зі столу зім'ятий папір і читав:

Лист пана сотника Мокрицького з козацької партії до пані Марії Залуцької із Збаражжа писаний.

Моя пані.

На самім вирушенні моїм з Чигирини дістав я тайну реляцію, що до міста зближається сотня партії Хмельницького. А це було після жовтоводської баталії, коли вже давно на Львів пройшли містом розбиті шляхтичі і в листі нікого з визначних людей не було. Тільки якісь дві стокінні чати берегли листа. Сиділи в давніх куренях реєстрових козаків і виставляли по місті сторожу.

Під вечір згадана сотня осадила несподівано дома біля будинку Чаплинського і тридцять козаків з принципалом Марком вдерлося до середини, Відпору не давав ніхто, тільки чаша заграла на тривогу, але вогню не давали, Чаплинського застали по вечері уже в самій сорочці до спання. Його оббили нагаями, натягнули на нього старий кожух і сказали:

— *За твої підлі вчинки і сваволю прийшов час тебе rigoroze покарати, щоби назавжди in berbe таке talut викоринити!*[\[1\]](#)

Чаплинський ніякої репліки не давав, зі страху цілком онімів. Опісля казали йому з цим попрощатися світом і на віки зі своїми, посадили на коня і від'їхали до Хлаєя.

Тепер ходять румори, що Чаплинського стяли і поховали в лисці далекому й багnistому, щоби тіло Чаплинського не лишалося з тими, що лягли за справу.

другого дня згадані дві стокінні чати рейтарувалися з листа і перейшли до Хмельницького.

Нині рушаю в козацький обоз під Пуляву. Маю з собою півтора хоругви і п'ятдесят драгунії, що затягнулися у мене до козацького війська на ордонанс Хмельницькою.

Гродзіцький зложив руки на грудях. Ще рік тому прибув до Кодаку пишний Ярема Вишневецький з трьома тисячами добірного війська, з гарматами і з шляхтою хвалькуватою і буйною. Ішов цілий час по той бік Дніпра, щоб подратувати Січ і показати свою силу. Були бенкети і бешкети, а коли Гродзіцький нагадував князеві про небезпеку, він тільки сміявся.

Нині уже на його землях встановлені нові порядки. Нове, буйне життя твориться тут, могутня сила свободи змела всі дотеперішні ієрархії. Гродзіцький відчував цю юну силу і в душі признавав їй велике майбутнє, хоч у Варшаві називали її руїною і засилали мольби за повернення на Україну і за знищення ворохобників з окраїн.

Нагло Гродзіцький вп'явив зір у малу рухому точку, що появилася і зникла в гушавинах зеленого простору. Скоро пізнав, що це від сторони чатівні гнав охляпом драгун. Він проскочив звідний міст і миттю зник серед забудувань фортеці. Хвилину пізніше Гродзіцький був уже на майдані.

З плавнів і від степу виступило козацьке військо. Сотні за сотнями. Грізний вид мовчазних справних лав, що досі сиділи в болотах і гнилих водах, а тепер рушили на Кодак.

Гродзіцький скочив на коня і кинувся до чатівні. Звідсіля він докладно бачив козацькі лави. Відразу догадався, що ворог готується до облоги. Сотні за сотнями уставлялися в полі, півколом окружували фортецю, згідно з усіма законами обложної війни, а деякі заходили ще аж над дніпровий берег.

Регіментар видав з місця бойові накази. Комендантові чатівні наказав негайно залогу чатівні виставити на фортечні мури. Сам залишився останнім. Глядів, як кінні погнали чвалом, а за ними рушили поспішним маршем озброєні мушкетери. За хвилину чатівня спорожніла. Тільки сліди спаленої трави і різні покидьки вказували на те, що перед хвилиною ще стояло тут військо.

Небо захмарилося і від Дніпра повіяв холодний вітер. Плавні посіріли і затягнулися млаковинням. Збиралося на сльоту.

Козацький поліс на очах залогі Кодаку окопувався, займав позиції, готовився спокійно і справно. Козаки копали окопи скоро й мовчазно. Тільки тут і там упав короткий наказ, час від часу прогомонів рубашний жарт і стриманий сміх.

Гродзіцький знав, що це полк Максима Несгоренка. Козацький полковник проїжджав конем вздовж своїх ліній в товаристві осаулів і приглядався роботі, цілком не зважаючи на Кодак. Крізь складану перспективу Гродзіцький відразу пізнав Нестеренка. Бачив його колись із Хмельницьким у великій цісарській війні, після стрічав у Чигирині серед реєстрових козаків. Рік тому Нестеренко пропав з Чигирини, і ніхто не знав, що з ним сталося. Але теж ніхто не сумнівався, що він пішов на Січ. Опісля регіментар розвідав від шпигів, що Нестеренко муштрує хлопство у лугах, та

готові, вишколені відділи висилає Хмельницькому.

Сотні Несгоренка були слабо озброєні. По десять мушкетів на сотню і ні однієї гармати. Решта вояків ішла з шаблями, рогатинами й косами, насадженими на сторч. Це були здебільша юнаки з сіл, утікачі з-під паків, бурлаки, луговики і безхатники,

Несгоренка не зворушувала недостача зброї. Куди їм до гармат і гаківниць! А втім, це був хресний вогонь полку, а чим важча бойова проба, тим кращий полк на майбутнє. Під вечір Марко вийшов з шатра Нестеренка з листом у руці. Мав тепер завдання передати ультимат козацького війська комендантові Кодаку та розпочати переговори. Він під'їхав конем під фортецю. В руці тримав списа з білим посольським прапорчиком. За хвилину стояв перед Гродзіцьким.

Комендант розірвав листа. По хвилині сказав:

— Вимоги полковника важкі. Мушу скликати мою. военну раду. Він дав відповідні накази і знову звернувся до Марка.

— Заки зйдуться панове офіцери, можемо поговорити не як вороги. Ми, здається, знайомі з давніх часів.

Завжди, завжди те саме, подумав Марко. Цього роду розмови хвилювали його, тому нерado перебував він в околицях, де його знали з "давніх років". Часом вдавалося йому заперечити знайомство, але не раз мусів пояснювати, обертати усе в жарт, або відвертати увагу від тієї неприємної для нього теми.

— Знайомі, — потвердив, — багато дечого змінилося від того часу, — Це правда, — відповів Гродзіцький, — але ви залишилися таким, як були. Не мав я нагоди досі подякувати вам за рятунок.

Він витягнув до Марка руку.

Марко кріпко віддав потиск руки цього визначного воїна і колишнього друга Хмельницького.

— На цьому ми закінчили нашу привату, — промовив Гродзіцький, — а тепер розглянемо наші военні справи.

До кімнати коменданта увійшли старшини фортеці.

— Панове, — промовив Гродзіцький, — перед нами посол пана полковника Несторенка, а ось і його лист.

Комендант почав читати вимоги козацького полковника. Несторенко вимагав, щоб Кодак, збудований на українській землі, *"мирно і негайно віддати до диспозиції і на власність славному війську низовому"*.

Старшини порушилися.

— Як то? — не втерпів поручник Квятковський, — Несторенко хоче викинути штандарт Речі Посполитої з наших рук?

— Бута хлопська! — затріпався Станіслав Конєцпольський і вхопив за шаблю.

— Коменданте! — схвилювано промовив полковник Лончинський. — Про здачу фортеці не може бути мови. Ударити на них з шістдесяти наших гармат. Це буде найкраща їм відповідь.

— А цього Араба, що зве себе послом, повісити на брамі! — загук Конєцпольський.

— До речі, — перебив Марко, — у вас немає стільки гармат. Якщо не помиляюся, артилерія Кодаку складається з тринадцяти гармат, шести бурячих і сімох залізних.

Ці слова збентежили старшин. Гродзіцький мовчав, тільки Конєцпольський відповів по хвилині:

— Шкода часу. Хлопство ніколи не відважиться підступити під наші мури.

Марко вертався без відповіді. Проходячи до брами, він бачив німецьку залого, що, зручно розташована, стояла з мушкетами і запаленими льонтами; на бастіонах чатували добірні стрільці, що свої цільні стріли карбували ножами на ложах мушкетів. Шляхта голосно відгрозувалася Нестеренкові: у пишних строях вистоювала на командних постах, з погордою вичікуючи розгрому козацьких відділів.

Ледве Марко добіг до своїх та переповів перебіг розмов, Нестеренко без слова дав знак пірначем. Марко скочив до своєї сотні. З лісу висипалися лави козацтва. Ішли шахівницею, сотня за сотнею й нестримно наближалися до мурів фортеці.

Гук великих гармат струсонув повітрям, а з тим почувся свист важких куль і вибухи гранат. Сотні з місця розсипалися на рої, що малими скоками бігли вперед. Польська артилерія у такій ситуації не чинила ніякої шкоди. Хвилину пізніше козацькі відділи появилися уже під самими мурами і над дніпровим обривом. Почалася рушнична пальба. Сотні зручно обстрілювали твердиню, а заразом окупувалися глибокими захисними ровами.

Вночі Марко відтяв воду до фортеці і розбудував цілу систему апрошів і підлазних ровів. На другий день почалася сльота.

Гродзіцький ходив від вікна до вікна і споглядав на козацькі земляні споруди.

— Готовляться до наступу і до довготривалої облоги, — сказав.

Приявні офіцери мовчали. В кімнаті було нудно до невиносимості. На дворі сік дощ з вітром, вояки збирали дощівку у свої металеві шоломи, над твердинею висіло марево голоду. Грали в карти і в кості, нерадо і мляво. Полковник Лончинський довго глядів на козацькі апроші, врешті промовив:

— І звідки це хлопство знає обложну війну!

Ніхто не відповів на ці слова, тільки згодом відізався Гродзіцький:

— Чому питаєте, полковнику? Адже вам добре відомо, що їх вишколюють...

— Але до цього потрібно офіцерів, справних воїнів.

— І мають їх. Мало шляхти на Низу?

— Якщо Нестеренко рішиться на штурм, до полудня ми всі є на лоні Авраама.

— Хто б того сподівався! Як наша корона могла допустити, щоби хлопство так злостиво вибивалося з належного нам послушенства!

Шляхтичі у бойових бляхах слухали пильно і тривожно. Бо, врешті, як їм встояти серед моря ворогів, коли головні війська Речі Посполитої були розбиті на полях України. І власне не було великого розуму гинути у цій кам'яній домовині безслідно і безславно.

Нагла пальба кинула старшин до своїх відділів. Козаки рушили цілою силою і перші відділи досягали веж мурів. Марко зі своєю сотнею підійшов до самої кованої хвіртки.

— Висадити в повітря! — дав наказ, і вже два вправлені у підривах козаки підкопували браму.

В той час парламентар Нестеренка вкинув списом останній визов залозі:

— *Піддатися негайно, інакше знесемо і знищимо pro Gloria et triumpho!* [\[2\]](#)

До кімнати Гродзіцького увігналися офіцери:

— Вашмосці, оборона безвиглядна! Краще піддатися!

— На ласку і неласку ворога!

— На рицарських умовах!

— Жадати вільного виходу при зброї!

— З бубнами і хоругвами!

— Жадати вільного пропуску до ойчизни!

Гродзіцький здвигнув плечем:

— Мосці панове. Жадати можемо, але Нестеренко не дотримає умови. Ми самі ламали усякі умови миру. Обіцювали вольності, а коли козацтво піддавалося, просто вирізували.

Він почав писати листа до Нестеренка.

— Я написав усі ці вимоги, але чи можливий успіх? Забагато ненависті, забагато каторги. За кожний ваш батіг прийдеться нам тепер заплатити мосці панове.

Гродзіцький читав листа:

...а вийти дозволите нам з хоругвами розвиненими, з бубнами, з запаленими льонтами, при повній зброї...

Нестеренко сказав:

— Хай виходить без умов, або наступаю.

Марко розсміявся у хмільній юності і наказав трубити до наступу.

Але заки дійшло до останніх ровів твердині, залога зі скрипом спустила зводний міст.

Нестеренко, Горностай, Шумейко і Марко стояли перед фортецею і гляділи на вихід залози.

Попереду йшов Гродзіцький в лискучому шоломі з білим м'яким пером. За ним ішов хорунжий з шовковою великою хоругвою. А далі виходили гуртом збройні шляхтичі і карні ряди німецьких найманців з мушкетами на раменах і з льонтами в руці.

Нестеренко скочив з коня і привітав Гродзіцького. Шумейко наказав зложити хоругов, прапорці і усі військові клей-ноти, і зброю.

Старшин поділили на гурти. Гродзіцький був вільний і міг від'їхати куди забажав з пропускним листом і під козацькою охороною. Конєцпольського вивели у байрак і розстріляли за поповнені злочини. Інших згуртували на полі і залишили під важкою охороною. Їх мали віддати татарам у полон.

Впорядкованими відділами входило козацьке військо у твердиню. Під наглядом сотенних отаманів почали розорювати вали і частоколи. Опівночі горіли вже будинки фортеці.

З табору приглядався пожежі сотник Горностай. Козаки готувалися до дальшого

походу, ділили й вантажили здобич і зброю, тягли важкі фортечні гармати. Горностай покликав до себе Марка.

— Сідай, побалакаємо, — сказав, уступаючи йому місце при вогнищі.

Марко сів. Перед ними горіли будинки фортеці. Вогняні язики щораз сильніше огортали дерев'яні споруди, тріщали перегорілі в'язання дахів і з гуркотом валилися останки стін. Камінь і землю розорали козаки, решту докінчував вогонь.

— Марку, — промовив Горностай, — ти пам'ятаєш дядька Опанаса?

Марко зірвався.

— Опанаса? — спитав схвильованим голосом.

— Я, — поволі мовив Горностай, — Юрко. Оцей малий Юрко, що був разом з вами у корчмі. Умираючи, дідуньо Опанас зрадив мені свою тайну. Я пізнав тебе відразу...

Він поклав рам'я на плече Марка.

— Так, Юрку, — похилив голову Марко, — це я. Сиділи довго обоє друзів у дивній таємничій розмові.

— Ніхто не довідається від мене твоєї тайни, — казав, прощаючись Горностай, — передам її тільки моему синкові, хай залишиться у нашому роді.

Над ранок Гродзіцький вийшов із шатра. Перед собою побачив зруйнований форпост Речі Посполитої, з руїн тягли ядучі дими. Чад пожеaru залив довкілля, день вставав потьмарений і мрячний.

— Кінець! — промовив Нестеренко. — Ніхто його не відбудує, ні сліду не залишиться по кодацькій твердині.

— Тут мої роки, — в'яло, не то до себе сказав Гродзіцький, — минулося. Шкода славної історії і стільки боїв. Останнього теж...

— Бій як бій, — промовив Шумейко, — хто б там тратив слова на річ таку звичайну!

Їхні слова загубилися у гомоні бойових верблюдів. Двигнулися сотні в дорогу, яка лягла перед ними.

РОЗДІЛ IV

В наступних роках чергувалися війни з перемир'ями і бої з переговорами. Марко вріс у війну і не уявляв собі, щоб він міг робити в часі миру. Цієї весни Хмельницький добився неабиякого успіху. Після довгих дипломатичних переговорів, на самі Зелені Свята гетьман мав запевнення московського царя, що п'ять московських полків стане невдовзі на границях Литви, щоб тримати в непевності Януша Радивиля, литовського вождя і союзника Польщі.

— Правда цар не піде війною проти Литви, але і таке *bellum defensivum*^[3] нам вистачає, — говорили в канцелярії гетьмана. Виговський засміявся до полковника Головацького:

— Воєнна фортуна нам сприяє. На півночі в'яжемо Радзівіла московськими військами, з полудня наступатиме на короля Ракочій. Нам залишається Фірлей і Лянцкоронський.

— Ракочій! — задумано мовив Головацький. — Чи певний цей угорський союзник? Воєнна ліга гартується в боях і тут ще зрада можлива. Маємо вже досвід з татарами.

Цього дня вийшов наказ гетьмана: усе військо рушає негайно під Константинів на стрічу польським полкам.

Тепер тягли полки за полками посивілим від пилюги шляхом. Ішла козацька піхота і комонні, день і ніч скрипіли вози, ладовані харчами і стріливом, тягли важкі гармати і бойові припаси.

Охочекомонний сотник Марко дивувався, що гетьман стільки часу витратив на різні посольства, на бенкети і писанину листів.

— Розбили ляхів у минулому році, розіб'ємо і тепер, — поклепуючи коня по шиї, мовив легковажно, — тепер ми куди сильніші, як під Пиляною.

Стояли побіч шляху з полковником Кричевським і дивилися на сотні, що марширували з мушкетами на плечах. Коли затихла полкова музика, Кричевський відповів:

— Це, пане брате, правда і неправда. Ми сильніші, але й і ворог потужніший. Король зтягнув нові регіменти німців, у Радивила є цілі полки бранденбургців, саксонців і прусів. Він уже не покладається на своє посполите рушення і на свою шляхту. А німці, досвідчені вояки, кондотьєри й ветерани великої війни. Радивил має теж визначних полководців, що воювали в цісарських краях: генералів Гасперса, Тізенгаузена, Вольта. З ними теж — генерали Монтгомері і Нольтен. Є теж немало зухвалих і бойових капітанів і полковників. Це, брате, не жарти!

Другого дня Марко даремно шукав Кричевського. Вночі прибув кур'єр від гетьмана з наказом для київського полку наскочити на Меджибіж, де стояли полки Вишневецького. Гетьманські накази завжди були тверді і вимагали негайної дії.

Хмельницький недолюбливав повільних і не потурав тим, які не рахувалися з часом. Відколи почалася війна, полки були властиво в постійному бойовому поготівлі.

Марко пильно оглянув свою сотню. Його люди, самі охочі з міст і сіл, прибули частинно з кіньми і слабо озброєні. Вони не знали ще твердих трудів війни, часто відставали, і на них Марко мусив звертати особливу увагу. Недобре було б потрапити в неласку гетьмана.

Два тижні пізніше до них прилучився Кричевський. Його вітали як побідника. Здобув Меджибіж, розбив Вишневецького, порозганяв князівські з'єднання і забрав багатий полон. З останками своїх хоругв Вишневецький доскочив Фірлея. Збентежені поляки завернули під Збараж і там окопалися.

В перших початках липня розвідчі відділи Хмельницького появилися під Збаражем. Вони розглядали польські укріплення, високі земляні вали, на яких стирчали дула багатьох гармат і глибокі рови, наповнені водою; сильно укріплені форпости вказували на те, що поляки добре приготувалися до оборони.

Військо раділо, приглядаючись збаразькому таборіві.

— Ще один курник! — говорили козаки, спокійно покурюючи люльки.

В козацькому таборі було гостре поготівля, але настрої був веселий і бадьорий.

Під вечір у шатрі Хмельницького відбувалася нарада. Лоеві свічі кидали велику тінь гетьмана на зелений шовк шатра, на лавах сиділи полковники гетьманської ради і дехто із старшин особливого доручення, між ними й Марко. Кричевський сидів на ослоні, сперши руки на шаблю, а Виговський зачитував звіт, зложений з останніх листів і з реляцій розвідників. Хмельницький ледве слухав відомі йому вістки. Він ходив, заложивши руки позад себе і думав про полковника Голоту, який загинув на полі, ранений під Жагалем. Кричевський споглядав на гетьмана. Знав його другу істоту, вибухову, вулканічну, тверду. Але тепер він був якийсь стомлений і сонний. Це було недобре.

Виговський читав:

— З Люблина вирушила королівська партія з чужоземним автораментом і скорим маршем іде на Збараж.

Ракочій розпустив вісько і закинув усі препараторії белліка[4]. Виговський перервав, вичікуючи аж успокоються полковники, порушені несподіваними вістками.

— Московські полки з-під литовських границь рейтарувалися углиб Московії.

— Зрада! — Не втримався полковник Головацький.

— Зламали трактат! — чути було у пошумі голосів обурених і лютих.

Хмельницький вичекав аж товариство замовкло, і тоді почав говорити, наче жалуючи слів.

— Панове регіментарі! Ви почули дійсне наше положення. Інші госуларства, Пруси, Бранденбургія, Саксонія теж проти нас. Радивил піде з королем. Ракочій боїться. Одинокі союзники, що нам залишилися, це татари. Вони відомо, панове полковники, слабкий союзник.

Гранатовий жупан гетьмана блистів лагідно на згинах у світлі мерехтливих свіч, в сутінках видніли обличчя насуплених як сичі козацьких регіментарів, небезпека і гроза чаїлися і тінями засіли в шатрі.

— Перша партія лядського війська перед нами. Друга частина йде з королем. Тут отже рішатиметься війна. На мою думку, ми не можемо дозволити, щоб король з'єднався з Фірлеєм. Битті треба кожду партію зокрема.. Битви будуть важкі. Ляхи мають чужоземні битні полки. Але ми теж не на перинах і спали і тут я нашої справи певний.

— Якщо воєнна фортуна може бути певною, — додав по хвилі.

— Тепер про границі на півночі. Якщо б цар додержав умови, Радивил не рушив би з Литви. Але Москва нас зрадила, і литовський кордон відкритий. Наші полки з людей посполитих не встоялися. Вам відомо, як загинув Голота. Перед нами питання: що зробить Радивил? Буде стояти на Литві чи рушить до короля, чи...

Гетьман на хвилину замовк.

— Чи піде на наші тили, на Київ, — поквапився Кричевський.

Хмельницький понури́в у задумі голову і крокував повільно, зайнятий цим питанням воєнної стратегії.

— На його місці я рушив би на Київ. Я захопив би безборонні міста, адже шлях на Україну вільний і незабезпечений. Радивил так і зроби́ть. Нам слід подумати, як його не допустити до Києва.

Хвилину пізніше почулися знадвору різкі голоси, і сторожа зголосила козацького кур'єра.

Посланець увійшов і захитався. Марко ледве встиг його піддержати. Падав з ніг і не міг промовити слова з утоми.

— Гетьмане, — почав, — Радивил пішов на Київ. За першими розвідними відділами посувається звільна ціла армія, і шістдесят тисяч люду. Йде поволі, звичайну заховуючи обережність. Коли посланець вийшов, Хмельницький промовив:

— Про Радиви́ла, — говорив твердо, — не сміє ніхто знати. У нас багато посполитих з тих околиць, вони будуть тремтіти за свої сім'ї. Втратять воєнного духу. Мовчати, панове регіментарі!

Гетьман нагло змінився. Його голос став рішучим і певність полководця відбивалася у цілій його постаті.

— Полковнику Подобайло! — звернувся до осмаленого регіментаря. — Летіть із своїм полком під Лоїв! Перетя́ти шлях Радивило́ві! Я знаю, ваші повстанці не мають багато зброї. Наступайте і бороні́ться чим попало. Рогатинами і все одно, дерев'яними довбнями.

Подобайло встав і мовчки вийшов.

— Не можемо дати йому вправленого війська, — сказав тихо Виговський.

Хмельницький не відповів, думав.

— Нас і тут мало, — відізвався писар київського полку Невмирицький, — а ще й шкоти з ляцького табору запросили до себе генерал-майора Кривоноса,

— Не побоюйтеся за Кривоноса. Він тільки засміявся, хоч там його комбатанти з великої війни.

В шатрі повіяло розмовами. Регіментарі радили над новими подіями. Богун жваво щось доказував Нечаєві, який спер руку на коліно і в задумі крутив довгого вуса. Пушкар утворив довкола себе коло, і його слів слухав Бурлай і Морозенко. Товстий Гоголь і ранений в руку Лобода мовчали, а Савич глядів чомусь на Виговського з дивним запитом в очах.

Нагло Хмельницький підійшов до Кричевського.

— Михайле! Мій ордонанс: проти Радиви́ла станеш ти із своїм київським полком. Ні, не з полком, а тільки з кінним відділом. Це найкращі мої козаки. Уважай бачно, куди задумує йти Радивил, — на Константанів, тобто тут на нас, чи на Київ.

— Радивил добрий воїн, він піде на наші тили, на Київ, — відповів Кричевський.

Хмельницький звернувся до Виговського:

— Негайно розписати універсали до прикордонних полків. Всі, як один муж, проти Радиви́ла. Наказним гетьманом литовського пограниччя є полковник Михайло

Кричевський.

— Мусиш сам давати собі раду, Михайле, — наче виправдовуючись, мовив Хмельницький. — Я знаю, проти тебе шістдесят тисяч. Я обложу Збараж, а з головними силами піду проти короля. Фірлей, замкнений у Збаражі, нічого про це не довідається. Про це я вже подбаю. Твій заступник, — Хмельницький розглянувся, — полковник; Пішко.

Годину пізніше Кричевський виїхав з кінним відділом на Полісся. Першу сотню провадив Марко.

* * *

Радивил, худий, з лицем наче з пергаменту, читав королівські листи. Його високе чоло морщилося над дугами брів, і він потягнув рукою по лисавій голові й усміхнувся. Король промовляв до його почуття слави і любові Речі Посполитої і доносив, що Москва зрадила Хмельницького. Теж Семигород і Угри станули по боці усіх монархів світу; Хмельницький як ребеліант проти порядку держав є великою небезпекою для Європи. Радивил читав:

— *Злий приклад непошанувати маєстату королівською і підносити ребелію проти монархів, який дав цілому світові Хмельницький, поставив усіх монархів по нашої стороні.*

Думки Радивиля були зайняті тепер справами найближчого майбутнього. Він рішився піти з королем проти України. Ще недавно він вагався. Стояв у зв'язку з Хмельницьким і мав до вибору: іти з королем, чи вибити свій литовський народ з неволі. Він розважав і свої особисті інтереси. В королівстві він був великим магнатом. У Речі Посполитій литовській був би тільки князиком малого народу.

А втім перед ним лежали листи Фірлея з-під Збаража і лист короля з Любліна. Дві потужні армії об'єднуються вневдовзі проти повстанців, і цілком ясно, що доля Хмельницького припечатана. В'язатися йому з пропавшою справою нема ніякого смислу. Залишається йому вдарити на Київ, захопити легко столицю і так добути славу й королівське довір'я.

Пограничні повстанські полки його не турбували. Це були сільські юнаки, слабо озброєні і недосвідчені в боях. Вони могли нападати купами на малі під'їзди, але в штурмі важкої кінноти чи піхотних з'єднань ніяк не зможуть утриматися. Якщо стріне спротив на шляху свого походу, він буде незамітний і про це не слід і думати.

Радивил пригадав собі, що вже десятого липня, а досі нема ніяких вісток про ворога. Де є Хмельницький? Чи знає він, що Радивил уже на землях України?

Увечері відбулася воєнна рада. Останні реляції донесли, що Подобайло наскочив на Лоїв, спалив замок, переправився на лівий берег Дніпра і там окопався.

Радивил глумливо усміхнувся:

— Рушаємо на Київ. По дорозі наказую розбити хлопів Подобайла. Розписати універсали на посполите рушення, аби люд прибував до Річиці. Там буде наш головний

табір.

Два тижні після того, як Кричевський виїхав від Хмельницького, головні сили Радиви́ла рушили на Лоїв.

Восьмою липня Кричевський прибув зі своїм кінним відділом до Чорнобилю. Ніхто не згадував про важкі переправи у непрохідних багнах і пушах. Головне, що ворожі застави на шляхах не завважили нічого, бо й справді Кричевський оминув усі дороги і вживані стежки. Радивил не міг знати нічого про його похід.

Біля Чорнобилю в лісах чекали на Кричевського повстанські полковники. В околиці згуртувався люд охочий. Бігли з нужденних далеких осель; ніби на лови ведмежі, в ходаках і полотнянках, озброєні в рогатини й списи. Знали всі стежки і ходи в пушах і серед боліт і тепер стояли із своїм білим волоссям і сивими очима, готові кинутися в бій за свої хижі, зелені бори і спокійні води.

Кричевський вислав Марка на стежі. Другого дня було відомо, що Радивил стоїть під Річинею й очікує посполитого рушення, попаливши тільки довколишні села. На похідній нараді повстанські полковники звітували про свої сили. Кричевський мовчав. Із звітів виходило, що його сили нараховували чотири полки, тобто не більше десяти тисяч людей, переважно піших. Полковники Панкевич, Бруяка, Голота, брат погибшого Іллі, декілька повстанчих ватажків і Пішко, отаман київського комонного відділу, це були усі полководці його війська.

Мушкетів і куль було мало.

— Як з гарматами? — спитав Кричевський полковників.

Дві невеликі, гармати привіз Бруяка, дві здобуті в Лоеві мав з собою Панкевич. До них усього чотири бочки пороху.

— Не брати більше! Не маємо достатньої кількості харчів ні зброї. Що робити з ними проти важкої гусарії й артилерії Радиви́ла?

Кричевський видає накази. Полковник Бруяка має обсадити переправу через Прип'ять, головні сили залишаються поки що в Чорнобилю, готові до походу проти Радиви́ла. Рушити вже тепер Кричевський не міг, бо не знав, куди піде литовське військо, на Київ чи на Збараж. Рівночасно вислав посланців до Хмельницького. В листі з'ясував своє безнадійне положення.

Цілий тиждень Кричевський розвідував терен. Війська, які не були в роз'їздах, мали гостре поготівля, щоб кожної хвилини могли рушити проти ворога. Врешті посланець привіз відповідь гетьмана. Хмельницький обложив Збараж, що й птах не вилетить, а сам рушив проти короля. Через те ніякої допомоги дати не може.

"Будь чуйний і наступай мужньо", — дописав Хмельницький і на кінці листа.

Відповідь гетьмана Кричевський прочитав на раді старшин.

— Отож, панове старшини, залишаються нам наші власні сили. Ми самі без ніякої помочі мусимо здержати Радиви́ла. Від цього залежить перемога гетьмана. Мусимо бути свідомі, що ми стоїмо на втрачених позиціях. Наша сила тепер не в чоловому бої, а в воєнних хитрощах, у маневрі.

Три дні пізніше Марко привіз із роз'їзду вістку від полковника Подобайла.

"Литовське військо рушило на Лоїв".

* * *

Діаріуш[5] сотника Марка, київського полку, під регіментом наказного гетьмана, пана полковника Кричевського.

З табору полковника Подобайла 23 юлія р. Б. 1649.

Литовська партія наблизилася до нас і станула по другому боці Дніпра, Як довго залишиться non constat[6]. Я оглядав їх in praesentia пана полковника, коли литовці дали сальву з гармат по нашому таборі. Почалося биття з гармат і ручної стрільби. Наші лучно давали вогню, так що литовці рейтарувалися від берега. На яку імпрезу прийшли — iignotum.

Вночі донесли ордонанси, що партія Радивиля пливе Дніпром. Над ранок у мряці чути було переплески весел, пізніше було видно човни; кожний мав гуляйгородини по боках, високо оббиті дошками для охорони від куль, а спереду гармати. Піхота литовська переправилася на наш берег і станула обозом по другому боці річки Сожі.

Видно з шанців, як переправляються через Дніпро. Топляться, бо ріка бистра. Йде дощ. Генерал Подобайло каже, що вони хочуть взяти нас штурмом з трьох сторін. Генерал люстрував литовців через перспективу і сказав, що наш табір обсадили справа драгуни і пікінери Тізенгаузена, від чола регімент Донавая, а зліва артилерія Оттенгаузена, Донавайці засіли ex opposito[7] нашого табору у вигідному місці.

Для безпеки від поля, генерал Подобайло дав ордонанс бити густим вогнем на драгунів. Багато з них попрощалося з цим світам. Паші вийшли в поле на місце, догідне для шиків. А втім драгунія Тізенгаузена завернула, кірасири, шванкуючи кінями, відійшли за ліс, артилерія запрягла коні і рейтарувала дозад. Що сталося, non constat.

* * *

Це Радивил дістав вістку від розбитої своєї сотні, що від Бабині через Прип'ять переправляється величезне військо.

Ранений у бою поручик доповідав уриваним гарячковим голосом.

— Dux hostium[8], другий по Хмельницькому принципал іде на нас, князю.

Радивил зблід.

— Кричевський! — прошепотів.

— Усіх зібрати в Річиці! Залишити Подобайла. Інакше попадемо в два вогні. Ззаду Кричевський, спереду Подобайло!

Відтягнувши свої сили від Дніпра, Радивил почав окопуватися. В той час прискакав конем посланець від майора Шварцгофа, команданта таборів у Річиці. Радивил зім'яв

листа. Майор доносив, що Кричевський іде на Річицю.

Підійшов до гурту старшин, що роздивлялися на швидку руку креслений план ситуації.

— Коби знати, де той чорт ударить! — хвилювався Радивил. — На Річицю, чи на нас!

Вирішив вислати один відділ в допомогу Річиці, а другий на шлях, куди міг наближатися до нього Кричевський. У пишному гусарському строї глядів тепер, як маліє його розчленована сила. А так хотілося мати усіх разом, один залізний п'ястук, що безпощадно розчавив би хлопських ребеліантів.

А десь там, куди глядів тепер Радивил, за багнами й лісами Кричевський форсував Прип'ять. Ішов дрібний впертий дощ, розливи і болотяні рівнини утруднювали перехід. Усе довкола потопало в болоті і в мряці. Військо бродило в воді по пояс і шию, весь бойовий вантаж, бочівки з порохом, зброю і харчі, несли високо над головою.

Марко глядів з берега на цей дивовижний похід. Сотні голів порушалося звільна по спокійному плесі ріки, сотні постатей воліклося багнами і зникало в заростях. Там далеко в лісі вони виходили на тверду землю і шикувалися в відділи. Без відпочинку і без зупинки вони йшли далі.

По двох днях важкого маршу ліс скінчився. Військо не виходило на розлоге поле і нічим не зрадило своєї приявності. Закритий зеленню бору, Марко розглядав далеке місто.

Річиця горіла. Литовські війська отаборилися під містом у чотирикутнику возів, скованих грубими ланцями. Дими пожеж тягли ліниво у дрібному дощі й накривали туманом догораюче місто і табір.

До Марка під'їхав Кричевський з полковниками. Усі приглядалися мовчки литовській піхоті; відділи готовилися жваво до оборони. Копали і поглиблювали рови, а землею засипали сковані вози. Уставляли до стрілу гармати й важкі гаківниці. Внутрі табору видніли колірові прапорці кінних хоругв драгунів і рейтарів. Стояли кінь при коні готові до скоку, до удару, до штурму.

— Оце і добре, — промовив Кричевський, — табір знає про нас і напевне зажадав помочі у Радивиля. Очевидно, Радивил і не думає тепер рушати проти гетьмана. А кожна година вельми корисна для нас!

Він дав знак рукою. Старшини поскакали до своїх відділів. І незабаром з лісу виступили тисячі воїнів. Ставали в бойових шиках сотні і полки, окопувалися на краях лісу і багон, зникали серед заростів і знову заливали довгим вужем зелене Полісся. Литовський табір припишк, завмер, зі страхом зорив рухи військ Кричевського.

По полудні справа надбігли допоміжні кінні сотні від Радивиля. З криками радості прийняли їх у литовському таборі. Кричевський тільки підсміхався на ці голоси радості, що пливли полями, відбивалися від стін старезних вілх і смерек лісу і губилися в дощовій завісі вечірнього сумерку.

Ніч минула спокійно. В таборі литовців ніхто не спав. Майор Шварцгоф і його збройні відділи не скидали бойових блях. Безсонно ждали ранку, а з ним і страшного

штурму впертого і нещадного.

Напруження поготівля зросло до крайніх меж над ранок. З хвилини на хвилину сподівалися наступу Кричевського, Ще густі мряки вкривали околицю, і ні один шерех не порушував таємничої тиші.

Із сходом сонця моряки піднеслися, і слабкий вітер звів останні тонкі повісма вологості. Згодом з'явився край лісу, позолочений сонцем. В окопах не було нікого.

В тиші й нерухомості табір чекав до полудня. Тоді обережно в напрямі лісу виїхала розвідча хоругов.

Ліс був порожній. Тільки у верхів'ях дерев співали птахи, вдалі скреготіли сороки, а в хащах цвірінькали горобці. Ні одного воїна, ні живої людини. Кричевський з цілим військом провалився наче під землю.

В глибині лісу розвідники зловили двох поліщуків, що пленталися біля спалених хат якоїсь лісної оселі. Вони мовчали. Стояли з зав'язаними руками й понуро гляділи в лице майора.

Шварцгоф бісився. Поміж в'язи вложили одному з юнаків кусень заліза і скручували посторонок. Юнак закинув тільки ясний чуб і затиснув щелепи. Мовчав. Тоді взяли його на муки.

Другий стояв спокійно, вп'яливши очі в край неба. Його підсмалювали горючим віхтем соломи. Зблід.

— Де Кричевський, хлопе? — ревів зі злими вогнями в очах німецький рейтар.

Шварцгольц кивнув головою:

— Скатувати драба!

В'язнів відвели, поштовхуючи рукоятями палахів. Тінь непевности лягла над табором, тінь гірша, як ворожа навала, як штурм тисяч негнущих твердих хлопів. Шварцгольц звів голову. Не спав цілу ніч, і тепер приходить чатувати, чатувати. Здалеку доходили стогони катованих і дратували його ще більше.

— Сказали хлопці що?

— Ні!

— Живуть?

— Ні!

— Всі вони однакові! — прогугнявив до себе.

Тепер вислав рапорт до Радивиля з дивною вісткою про чудний маневр Кричевського. Але Радивил уже знав про наказного гетьмана. Кричевський, якого він сподівався з півночі, появився з полудня. Радивил мусів у поспіху перекопувати табір. Його оборонні споруди були звернені на північ, тепер треба було боронитися з півдня.

Кричевський минув лісами знищені села і сплюндровані двори і, пройшовши десятки миль манівцями, став з регіментами хлопськими на полудні від литовського табору.

* * *

Діаріуш сотника Марка, київського полку, під регіментом наказного гетьмана пана полковника Кричевського.

З-під Лоева, — 29 юлія. Вночі регіментар об'їхав у сто коней ворожий обоз. Опісля скликав *consilium de praesens*, були отамани і полковник Пішко. Усі ми бачили, що бій буде пропаший і не вірили, що від гетьмана могли прийти листи з упевненням помочі достаточної і значної.

Наказний гетьман казав, що незрушенно маєм стояти, програємо бій, чи виграємо. Ворога треба бити частями. Він розділений в Лоеві і в Річиці Його певне не зможемо розбити, але мусимо штурмувати, давати мужній відпір та нанести йому такі шкоди, щоби він, ослаблений, не міг рушити на Київ.

Обоз литовців є модно збройний, опоясаний широкими ровами, зміцнений палісадами і землею і піхотою сильно обсаджений. Ззаду стоїть місто спалене і знищене. Поміж нашими шиками і литовцями пливе ріка, а на ній невеликий але добрий міст. Так розповів регіментар, що люстрував поблизькі обозові поля, об'їжджаючи їх уночі

— Що нам гусари і рейтарі! — казав, — вони добрі у вільному полі, а не тут серед багон і лісів.

30 юлія. Я дивився, як рушили в атаку, Ішли регіменти піхотні з рогатинами й топорами, аж земля почорніла від людей. Перед ними рушили *ex preparaia bellica* кінні київського полку.

Ворожі чати чвалом рейтарувалися за вали обозу. В перших рядах оборони стояла венгерська піхота Радивиля. Наше праве крило під полковником Пішком знайшло вигідний прохід *ex opposito* мосту, впало на греблю і наскочило на міст. Тоді ліве крило рушило до переду і перейшло ріку.

Литовці з обозу напали сильним вогнем, страшною пальбою з мушкетів і гармат. З двісті наших покладали на полі, а решта збігла з коней і окопалася Тоді Радивил вишикував контратаку кавалерії, щоби збити наших з моста. В баталії серед страшного гуку гармат і лому бомб, не чути було власного слова. Київський комонник відбив рейтарів і тоді Радивил кинув важку гусарію. Земля гуділа під панцирними, шум крил наче буря Не помогли мушкети і топори, Гусарія прорвалася крізь наших, змела їх, втовкла в землю. Хто остався живий збіг до лісу і звідсіля вдарили мушкетним вогнем по гусарах. Лави кінних захиталися, збилися. На них наскочив київський комонник. Сікли гусарів, не давали пардону і багато з них пішло на той світ.

Тоді вийшли в поле рейтари Тізенгаузена і драгуни Нольда, а за ними німецька піхота. Київські били їх з чола, *ex opposito*, а граничні полки кинулися на крила.

Тут рейтар якийсь звалив мене з коня палашем, на щастя криця зсовгнулася по панцирному нараменнику. Я ледве доплентався до лісу.

Але тепер *in praesentia* самого Радивиля, литовські хоругви рейтарувалися з

тривогою і бігом до обозу. Тоді появився комунник в триста люда, які вертались з реконесансу. Вони вдарили ззаду на київський комонник а литовці Радиви́ла, завваживши поміч, рушили знову до штурму. Київські відбили атаку, але мусили, густим вогнем обороняючись, відійти до ліса в сторону Дніпра.

В лісі окопалися дивно скоро, клали вали з трупів людей і коней, поробили засіки і заложили обоз без гармат і без провіанту. На ніч поставили фурвахи і нічні стражі.

Вночі полковник Пашко питав невільників. Казали, що в гусарії згинув полковник, два майори і сім капітанів, а далі п'ять хорунжих, чотирнадцять добошів і багато жовнірів. Опівночі наші сотні відібрали ордонанс наказного гетьмана, щоби на баталію були готові, зброю і амуніцію *in promptu* готовили [\[9\]](#).

* * *

Подобайло кляв тяжко, стоячи над Дніпром. Ще в полудне він, почувши відлуння бою, наказав переправу через Дніпро, щоб ударити в допомогу Кричевському.

Ріка бистро точила жовто-мутні води і з великою силою рвала вперед. Всі луги і поля були залиті водою. Сотні переправлялися зі зброєю. Людей забирала вода, ледве добрі плаваки дісталися на другий берег. Хто переплив, той негайно окупувався на болотистому березі і приготавляв позиції для інших. Коли останню майже повну сотню повстанців порвала вода, Подобайло закинув переправу. І так мало хто вже залишився на цьому березі.

Горностай переплив ріку і перебрав команду. Гомін бою стихав, тільки час від часу залунав мушкетний постріл. Оглянув людей. Було їх зо три сотні до краю втомлені, з самими топорами й шаблями. По другому боці ті, що залишилися, готовилися до вогню. Горностай понурився. Мушкетний вогонь через ріку не міг бути цільний. Тоді побачив, що на його окопи женуть драгуни Гансгофера, а з боку рейтари з Радивилом на чолі.

Баталія була коротка. Повстанців відкинули у ріку, мало хто врятувався. Ранений загинув у ріці сотник Горностай.

Кричевський кинув на допомогу кінноту. Заки козаки вспіли забігти на місце бою, Огтенгаузен сипнув на них вогнем з гармат.

Змучені до краю і збиті артилерією козаки завернули у ліс.

Рано до схід сонця литовці рушили до штурму на козацькі окопи. Сотні відповіли сальвами вогню. З палашем у руці згинув полковник Ропп, внедовзі звалився Больт. Литовці захиталися і тоді повстанці рушили до наступу.

— Вперед, вперед! — кричали отамани.

— Слава! — гриміли хлопи з рогатинами і косами насторч, з довбнями і господарськими сокирами. З флангу сипнули вогнем мушкети. Дими порошу потягли лісом.

Литовська артилерія відповіла гранатами. З шумом пролітали вогнисті кулі, важкі гаубиці рвали вогнем, сам Огтенгаузен подавав ціль.

В той час ревнуло з лісу. Зі свистом гнали залізні кулі не на шики литовців, а на

артилерію Огтенгаузена. Малі козацькі гармати не грали довго. Не стало пороху. Замовкли розбиті гаубиці, смоляні кулі поранили гарматників, і сам Огтенгаузен лежав з розпореним тілом і вмирав. Вечором Марко завважив, що литовські війська відійшли до табору. Під самі вали гналися за ними кінні козаки. Темний похмурий вечір покрив поле бою.

Вночі над мертвим полем біля лісу заблимало полум'я смолоскипів. Хиталися смольно-червоні світла і темні тіні похилялися над мертвими і раненими вошами. Шукали наказного гетьмана.

Кричевський лежав на землі. Фельдшер приклякнув біля нього і торкнув рани.

— В Божих руках! — сказав тихо.

Кричевський важко дихав, кирея на грудях була закривавлена, на лиці чорніла закипілою кров'ю велика рана.

Марко присвітив смолоскипом і фельдшер оглянув рану. Куля вибила око і вийшла через шию.

Кричевський порушився. Марко нахилився до нього.

— Мій наказ! — почувся тихий шепіт. — Ми виконали завдання, Радивил не піде на Київ. Відійдіть вночі тихо до Хмеля.

Кричевського взяли на ноші. Сотні за сотнями збиралися відійти з поля бою. Ранених брали з собою, не було цирульників ні сповідників. Їх несли на сплетених з галуззя ношах. Тільки вмираючих залишили на полі.

Кричевський обернув голову до Марка:

— Винесіть мене на окопи і залишіть на полі бою. Мені не треба більш нічого. Хто з старшин вмирає?

— Невмерицький важко ранений. Теж Шапка — Хотольський син войськового вітебського.

Шапка мав обірвані ноги, догоряв. Невмерицький бажав лишитися з Кричевським.

Залишили їх на краю лісу біля дерев на жовтому глинястому окопі.

Опісля продефілювали сотні. Сотники і отамани салютували голими шаблями, козаки твердо гляділи на обличчя свого полковника, освітлене червоним полум'ям смолоскипів. Далеко загоріли села. Це Радивил освітлював собі дорогу, не виставляючи ні чат, ні охорони. Відходив на Литву.

Рано литовський під'їзд під'їхав під козацькі окопи. Останнім промінням живих очей сотник Шапка-Огольський побачив свого колишнього друга рїтмайстра Смольського як цей над ним похилився.

Кричевського і Невмирицького занесли на ношах до Радивиля. Князь хотів випитатися, які є далші плани Хмельницького, але вони не відповідали, мовчали. Привезли й інших ранених. Був між ними Бруяка, брат полковника, Ясько Трухомовка і багато інших.

Радивил не цікавився тепер полоненими, вони спокійно ждали своєї відомої долі. Князь приклякнув біля Кричевського, який лежав тепер на польовому ліжку перед шатром Радивиля. Фельдшер князя вичистив і прикрив рану наказного гетьмана

— Станіславе, друже! — промовив князь і поклав руку на його голову. — Прости мені, але чому ти з Хмельницьким?

Кричевський порушився.

— Гетьман іде з тридцяти тисячами добірних козаків і п'ятнадцятьма тисячами татарської кінноти.

Більше не сказав ні слова. Упав у гарячку, бачив свої сотні, що гинули, чув крики розпуки і гомони минулого бою.

— Бийте, бийте, за вікторію, за Україну!

Радивил обняв його рам'я.

— Тихо, друже, тихо!

Кричевський кидався у гарячці і кричав:

— Чого то мало стільки люду втратити?

З розпукою бив головою об залізне ліжко. Бруяка підійшов і взяв Кричевського на руки.

Кричевський випрямився, охляв.

Настала скорботна тиша. Скинули шапки.

Заки висипали могилу, стяли всіх полонених. На найвищій могилі, в якій спочивав навіки сам Кричевський, Радивил казав зробити хрест і напис:

KRZICZEVIUS

COSACORUM REBELLIIUM DUX

Ще тиждень стояв Радивил, не знаючи, що далі робити. В неділю зловили козака, що блукав околицею. На муках зізнав він, що проти Радивиля іде полковник Богаченко з сімдесятитисячним військом. Мушкетна куля скоротила його муки. Радивил поспішно вернувся на Литву.

Не знав литовський князь, що такого полковника в українському війську не було і ніхто не йшов проти нього.

Минали роки воєн і боїв. Не стало Хмельницького, мінялися гетьмани і чужі війська господарили в Україні. Козацтво поділилося на ворожі собі табори. Одні йшли з Москвою, другі з Річчю Посполитою, ще інші з турецьким султаном. За чужі справи клали головою, брат ненавидів брата. Москва золотом оплачувала прихильників. Настали жахливі роки Великої Руїни. Тоді Марко без жалю покинув батьківщину і подався на довгі роки в чужину.

РОЗДІЛ V

Не стало товариства низового. Про нього ходили вже тільки легенди, що їх

розповідали літніми вечорами старі діди, або вигравали в тужливих думках лірники й бандуристи. Запоріжжя виконало своє завдання чесно і по-лицарськи. Триста років боронило землю від орд, триста років зберігало традицію оборони християнства. Аж прийшов час, що бусурменський світ потах і ослаб, грізні наїзники втратили сили до історичного гону, перестали наскоки й грабежі. Тож і в Запоріжжі спорожніли кобурі, загубилися заміристі думи, заржавіли семип'ядні рушніці. Лицарі втратили ціль, осталися тільки спомини, пісні про минулу славу, про воїнів бійких і славетних і про речі, які були і більше не вернуться.

Не стало давніх завдань, а ще не бачило Запоріжжя нової загрози з півночі. В ці роки білокаменна цариця розорала лицарське гніздо. Де було шукати нових людей з новим напрямом, тисячі нових лицарів, коли народ змучився і бажав спочити?

— Спить народ? Хай спить! Кожний сон пробудний! — казав мандрівний мудрець, для якого життя людини було тільки хвилиною в безмірному існуванні народу.

Тож рушили січовики здобувати степ у мирній праці. Одні стали табунщиками, інші закладали оселі на незайманій землі. Городові стали ремісниками, старі характерники без роду — бо вік прожили самотно в куренях — притулилися до сімейних, писарі й люди вчені стали канцеляристами по містах. Щоденна праця дає висліди в родах, карбує характер людини в поколіннях, створює добра в десятиліттях. Ще тільки кобзарі співали, мандруючи старинним звичаєм, але й це бувало зрідка. Вимирило старе покоління, світ не розумів їх, а вони його.

Діда Опанаса забули, сотника Юрка Горностая ледве згадували, вже його правнук Семен чував про подію з Марком, але розповідав про неї щораз рідше, врешті й вона з роками замикала в його пам'яті. Часом згадували про Марка довколишні села, але й тут час творив з дійсної події легенду. Люди ставали інші. Події й їхній зміст достосовувався звільна в усіх переказах до нових людських душ і до нового світогляду. В цих нових легендах і сам Марко не пізнав би ні себе, ні свого минулого.

Повернулися вже до домів солдати, що бували на війні проти французького цісаря, і вони вже посивіли й поникли. Ця війна принесла багато нового з надіями й новими вимогами, до яких слід було примінитися, щоб не залишитися позаду всіх. Тоді, в тих роках, Семен вислав свого самотнього сина Івася на науку в харківський університет.

Того дня, коли все було готове до від'їзду, шляхом біля Семенової хати над'їхала коляса чвірнею запряжена, а в ній чоловік у чорному високому капелюсі і в широкій подорожній загортці. В колясі й позаду неї були прив'язані шкіряні міхи з подорожнім добром.

Чоловік розглядав цікаво село і поодинокі садиби, врешті затримав візника біля хати Семена.

— Здоров будь, батьку! — звітався весело. — А чи можна спочити у вас?

— Просимо милості до хати! — ввічливо озвався Семен.

Подорожній зіскочив жваво з коляси і витягнув до Семена руку з таким щирим усміхом, що здавалося, наче стрінув старого незабутнього друга. Семен цікаво приглядався чужій людині. Подорожній мав на собі узористий жабот і високий білий

комір. Чорне волосся спливало хвиляста на його плечі, а очі гляділи так поважно, наче б велика мудрість променіла з них. Сиділи в садку. Яблуні пишніли зрілим овочем. Темніли ряди слив і довкілля стояло сповнене тишею і ситістю буйної природи.

— Так ви вже довго, як тут поселилися? — спитав гість.

— Від діда. Три покоління прожило тут. Ще з часів, як запорожці розбрелися по Україні. Старий ми козацький рід.

Гість цікавився тими замріяними, наче шлях на обрію часами, випитував про предків і про його життя і пояснював, що кохається понад усе в бувальщині, в старих призабутих оповіданнях і легендах.

Коли Семен розповідав, гість думав, яка коротка людська пам'ять, і як міняються події й постаті минулого в уяві нащадків. Він знав краще Січ, ніж про неї писали вчені люди, він бачив, що навіть життя Опанаса чи Юрка не було таким, як про це розповідав Семен. Гість мовчав. В його житті доводилося йому не раз пізнати правду: минуле міняється постійно в оцінці нових поколінь, воно стає таким, як ці молодші його можуть сприйняти, а не таким, як воно було в дійсності. Тут не допоможуть ніякі зауваги. Людського духу не заверне ніхто з обраного, а може назначеного шляху.

Аж стрепенувся гість, коли Семен згадав у своїх розповідях про вічного Марка. Він розповів докладно про подію в корчмі.

— Цікаво, — міркував собі гість, а люди вірять, що справді таке було?

— Деякі вірять, інші ні, — підсміхнувся Семен, — а я таки вірю!

Прийшов час від'їзду. Гість подякував чемно за хліб і сіль і вмовився вигідно в колясі. Семен з Івасем попрощалися з гостем, а він усміхнувся до хлопчини:

— Відвідай мене, Івасю, як будеш в академії. Спитай у ректора за паном Марком, ми обидва добрі знайомі.

Івась не сказав нічого, не мав відваги відповісти чужому панові. Коли коляса рушила, подорожній ще раз оглянувся.

— Бувайте здорові, господарю, може ще коли побачимось. А ваш Івась цілком схожий на діда Опанаса, коли він був ще молодим козаком!

Семен здеревів.

— Марко, анахтемний Марко! — прошепотів, не маючи сили поступити ні кроку.

Він почув, як волосся стає йому вгору й дріжки пробігають тілом, хоч день був гарячий, а час — жнива.

Маркова постать зникла на шляху. Ще видно було високий чорний капелюх, а згодом усе вкрив дорожній пил.

Жінці, яка в той час була на сусідах, не сказав ні слова. Ледве, коли півночі не міг заснути, розповів їй про несамовитого гостя. Жінка зі страху накрилася з головою і мовила до ранку молитви. Другого дня ціле село знало про відвідини Марка Проклятого.

* * *

Часто згадував пан Іван свої студентські часи з-перед тридцяти років, і той день, коли вперше стрінув Марка. Приїхавши до Харкова, він кілька разів підходив до старого будинку серед тополь, де самотньо мешкав Марко. Підходив до хвіртки, постоявав, але торкнутися ручки дзвінка не відважувався. Несамовитий Марко мав у його юнацькій уяві якусь спілку з чортом і він просто боявся залишитися з Марком сам на сам.

Згодом після двох років, коли пізнав людей і науки, йому приходило часом на думку, що вся ця історія це видумка забобонного села. Воно, несвідоме поступу і стану речей у природі, вірило в усяку нісенітницю, не знало просто, що є можливе, а що ні. Пригадалося йому, як він сам налякав півсела, коли однієї темної ночі виліз на димар і закупив дві цигарки нараз. Він вихвалявся по-чудернацьки, вимахував дико руками і відвертав цигарки так, щоб перехожі бачили вогники. Таким жартом він наполохав жіноцтво, воно повірило в нечисту силу. Віджили тоді наново перекази про Марка.

Отож і тепер він був певний, що Марко теж посміявся і людей. Мабуть був це один з тих жартів, яких багато породжували студентські голови, завжди готові видумати і вчинити щось надзвичайне і несамовите. І одного дня він рішуче подзвонив до самотнього дому з високими тополями.

Марко виявився веселим кумпаном, може у роках Івана, може дещо старшим. Іван спочатку пильно приглядався Маркові, але нічого надзвичайного ні в його лиці, ні в поведінці не завважив. Тільки часом Марко задумувався, і тоді його обличчя ставало бліде й сіре; говорив теж речі мудрі, наче стара, досвідчена людина.

Одного разу, коли вони стали вже сердечними друзями, Іван спитав знічев'я:

— Марку, скажи мені правду, ти знав мого далекого прадіда Опанаса?

Марко жартівливо глянув на Івана і засміявся:

— Ти здурів, Іване?

Іван розповів усе те, що в його селі розповідають про Марка. Коли згадав Микулиху і її проклін, Марко вибухнув сміхом.

Обидва сміялися з людської глупоти, але такого сміху як Марковий, Іван ще не чув. Він збентежився. Марко сміявся страшно, несамовито, й Іван не на жарти перелякався.

— Марку, перестань, Марку, — закричав.

Про цю розмову ніколи більше між собою не говорили. Згодом друзі розійшлися. Марко виїжджав частіше кудись за кордон, врешті там залишився. Час від часу переписувалися. Марко писав звичайно тоді, коли міняв місце побуту. Питався при цій нагоді про здоров'я і поведження, але про себе не згадував. Іван розписувався зате широко, як це було в звичаї, передавав привіти від пані Оксани, своєї дружини, і від діточок, бо час не стояв і відомо живий живе думає, та по своїй натурі влаштовує собі життя.

Аж недавно тому слуга з готелю передав йому записку. Марко прохав зайти до нього до готелевої кімнати.

Іван узяв палицю в руку й нетерпеливою ходою пішов до Марка. Радів побачити давнього друга, відсвіжити спомини молодості, бо не одне разом пережили і не одне не домовили. Ішов і думав про те, що має йому сказати, і вже по дорозі ставали йому

перед очима давні веселі витівки й жарти, спудейські молодечі забави і забуті серцеві переживання.

Коли відкрилися перед ним двері кімнати і в них став усміхнений Марко, пан Іван зацікавився. Марко, одягнений модно в темно-зелений сурдут, з квітистою краваткою і дорогою шпилькою глядів на нього дружньо і цікаво, але це був той же самий двадцятилітній Марко з-перед тридцяти років. І він так знеміг від несподіванки, що і не знав як і коли Марко потягнув його в кімнату та посадив у м'який вигідний фотель.

— Прости мені, Іване, що я не сказав тобі всієї правди про себе, що не признався тобі, коли ти поставив цей запит...

І він пояснив, що довгий життєвий досвід не дозволив йому виявити своєї тайни перед темпераментним юнаком.

— Нині не те, — говорив Марко, — нині ти багато дечого зумієш вдержати в тайні і моє життя заховаєш для себе.

Пан Іван мовчав. Історія цілком неймовірна, і він ніяк не повірив би в неї, якщо б перед ним не стояв Марко у своїй власній особі. Він подумав, чи не сниться йому те все і, забажавши перевірити свій стан, незаметно вщипнув себе в ногу. Але ні, це була дійсність.

Умовилися, що Маркова тайна залишиться в роді Івана, що її будуть передавати від батька до сина, від сина до внука, Марко міцно стиснув руку друга. Був вдячний йому за те, що побратимом став йому тепер цілий рід, цей рід, що йшов з невідомих глибин давнини, торкнув його і зв'язав його долю з долею Опанаса і Катерини, Юрка і Семена, з долею цілих генерацій близьких йому людей.

Іван з дружиною і малеч, що росла в роді, стали йому тепер самотніми друзями. Він почував себе з ними наче серед власної родини і ця свідомість рятувала його не раз у гірких годинах його роздумувань.

Свого власного роду Марко не знав. Хоч розшукував за предками, не міг віднайти ніякого їхнього сліду. Пам'ятав тільки, що малою дитиною жив у селі біля Чернігова, куди одного разу забрали його батьки на відпуст. В пам'яті малої дитини залишилося враження з цього міста, обширні будинки і крамниці. Опісля, пробуваючи переїздом в цьому місті, Марко аж ніяк не міг захоплюватися малим містечком. Дитяча уява звичайно небагато має спільного з дійсністю, тож і Чернігів залишився в пам'яті Марка як казкове, чудесне місто.

Він розвідав тільки, що його сім'я переселилася кудись на схід і замешкала в якійсь оселі над Дніпром. В роках, що слідували, пропадали люди, горіли села і так по його роді не залишилося й сліду. В чужому якомусь селі пригорнули його чужі добрі люди.

Рідко бував Марко на рідній землі. Приїздив тільки тоді, коли його забували знайомі, коли час викреслив з пам'яті людей його завжди молоді риси лиця. Гонений ляком, щоб не відкрили його трагедії, цю несамоовиту ненормальність у природі, Марко не загірив місця і на чужині. Заглиблювався часто у студіях, які давали йому змогу забути про себе, здобував різні знання і великий життєвий досвід. В час французької революції був циркульником в полку генерала Бо-напарте, оглядав піраміди Єгипту, в

Гамбурзі шанували його як поважного купця, і в його магазинах стояли міхи товарів, позначених знаками далеких заморських країн. Будував дороги крізь скалисті гори Іспанії, обпливав африканський суходіл, переживав бурі біля рогу Доброї Надії, знав особисто Котляревського, слухав перші концерти Бетговена, був співтворцем перших українських фабрик.

Бачив, що дрібна праця тисяч людей дає певний ґрунт для майбутніх поколінь. Бажав збагнути великий закон про доцільність родів і націй, врешті теж і його власного незмінного життя.

Такі думки, хоч приходили часто, все-таки мало змінили його вдачу. В душі він все ще був давнім Марком. Його цікавили здебільшу особисті справи, і він все ще не міг зрозуміти, людей, які для інших і ради інших жертвували собою.

* * *

При лоевих свічах сиділи грачі. Була пізня ніч і повітря налягало важким чадом горючого лою та люлькового диму. Жовтуваті мерехти світла відбивалися на розписаних порцелянових вазах з Севру й Майсену, золоті, голубі і червоні барви мляво оживляли темні стіни кімнати, виложеної бордовими тапетами і чужоземним деревом. Світло падало на великі каріатиди, що підтримували стелю. Здавалося, вони не різьблені, а живі таємничі істоти, призначені долею, невтомно напружували м'язи і невідлучно тримали на могутніх плечах цілий тягар стелі.

Віце-губернатор Фундуклей кинув карти на стіл і великою хустиною витер важке грубе лице. Тепер уже міг із спокійною резигнацією приглядатися грі трьох інших партнерів. Його очі ковзалися по золотих дукатах, нагромаджених посередині стола. За них ішла хвилююча, але спокійна назовні гра.

— Божевілля, — подумав, обраховуючи вартість золота.

— Дама пік? — спитав граф Орлов.

— Тримаю! — відповів Марко.

— Приймаєте?

Штабс-офіцер Грішков стягнув з пальця грубий перстень з брильянтом, витягнув руку на середину стола й обертав ним поволі до світла над нагромадженням. Його пальці непомітно дрижали, а він сам не відвертав очей від райдужних поблисків брильянту.

— Дозволите? — спитав Марко.

Штабс-офіцер Грішков поклав перстень на стіл. Марко поглянув під світло на камінь.

— Дві тисячі! — сказав Марко.

— Згода! — роблено байдужим голосом відповів штабс-офіцер.

Фундуклей, який не брав участі у грі, пильно поглянув на грачів.

— Іду! — сказав граф Орлов і прикрив свої карти рукою. "Чорт", — подумав про Марка.

Орлов на той час був шефом жандармів, і його цікавила постать цього чужинця. Марко, як казали, приїхав у Київ, щоби вкласти свої капітали в цукроварні, і скоро найшов вступ до найкращого товариства царських чиновників і земських багатіїв. Сидів тепер спокійно, наче з каменя, і, здавалося, золото величезної вартості не робило на нього ніякого враження.

Грачі взяли карти.

— Ас каро, — сказав Грішков.

Після цих слів поклав карти на стіл і роблено байдужим зором вдивився у світла жирандолі.

— Пас! — промовив граф Орлов.

Він з жалем глянув на золото,

— Тримаю! — спокійно відповів Марко.

Грішков узяв поволі карти зі столу і перегорнув їх ще раз Орлов порушився нетерпеливо. Золоті лапаті еполети заблищали узористою мережкою. Фундуклей вперто глядів на Грішкова.

Грішков затиснув уста.

— Три тисячі, — сказав. — Плачу до двадцять чотирьох годин. Гаспада є свідками.

Він глянув на Марка і нервозно усміхнувся, полискуючи зубами.

— Грішков! — кликнув граф Орлов.

— Ваше превосходительство! Жандармське слово честі даю! Це гра. Або це золото моє, або завтра плачу три тисячі!

Марко витягнув годинник;

— Третя тридцять ночі. Згода!

Грішков кинув карти, Марко розгорнув свої. Золото було Маркове. Граф Орлов зірвався з крісла.

— Нечуване! Рідко можна бачити таку гру. Скільки цього буде? Марко не відповів.

— На сьогодні скінчили? — спитав Фундуклей.

На нього налягла важка втома після напруженої гри і непроспаних нічних годин.

— Очевидно! — погодився штабс-офіцер Грішков.

Граф Орлов співчутливо глянув на нього. Марко відпровадив гостей до фаєтонів.

— До завтра, — сказав до Грішкова. Цей дзенькнув острогами, не сказавши ні слова.

* * *

Другого дня Марко приймав у себе гостей. Весело гомоніло товариство, тільки сам господар сидів мовчазно, а його лице було блідо сіре й кам'яне. Завжди переживав він такі хвилини, коли на нього напливали спомини, і перед його очима ставали минулі події його життя. І тепер піднялася завіса біологічного забуття, він ловив спомини за споминами, наче б побоювався, що знову темінь огорне давні картини і перерве мережі його багатого минулого.

Коли він по роках вернувся з чужини, завважив, що не багато змінилося в його місті. Крім людей. Ще далі існувала там на закруті вулиці крамниця з усяким добром щоденного вжитку, тільки дім осів глибше в землю. Ось швець латає чоботи і його зігнуту постать докладно можна бачити крізь відкриті двері. Як тоді, перед п'ятдесяти роками. Все залишилося те саме, тільки швець інша людина. Ті самі хати, чисті й чепурні серед мальв і кущів бузку, або інші з брудними вікнами, з занедбаним довкіллям.

В залі похилялися світла від руху гостей і гомону голосів. Марко брав участь у розмовах, але якимось нецікаво й рідко. Хто з гостей був його другом, не дивувався йому, бо знав, що час від часу напливали на Марка хвилини, в яких він ставав мовчазним, і напівнеприятним. І звикли. Марко цілком не оправдував себе, забував приязні запити чим-небудь. То ж думали про нього різно, найчастіше дивувалися, що Марко молода людина, а такий чудний і незвичайний. Хтось голосно сказав:

— Мабуть незабаром прийде.

— Так, — відповів Марко і глянув на годинник, але голос у нього був без барви, наче б тільки його уста сказали те слово. Справді, у той час він ширяв думками далеко поза дійсністю.

Глянув на товариство. Гості, цю зібралися в його домі, були світлі й відомі постаті. Найголосніше гомонів Пантелеймон Куліш, жвавий, їдкий письменник. Своїми заувагами — й дотепами про знайомих викликував вибухи сміху і безжурної веселості. Проти нього сидів Навроцький, молодий юнак, що переклав твори Гете і читав їх недавно Маркові. Він із захопленням глядів на Гулака, що знав говорити по-німецькому, як родовитий німець та ще й до своєї собаки говорив по-німецькому. З Гулаком Марко досі не був знайомий, чував тільки про нього. Це був справді дуже культурний юнак, а з тим чудний непоправний ліберал.

Марко всміхнувся, коли його зір спочив на постаті земського чиновника, його друга Івана, який самотньо знав тайну його трагічного життя. Тоді згадав Марко наново останні десятиліття, в яких світ мінявся, люди родилися й вмирали, а роки віддалювали події в ті чудні райони неіснування, яким надали таку просту назву — минувшини.

До нього говорили, він відповідав, брав участь у розмовах, але в душі подивляв Івана, що цей так всеціло може віддатися цим товариським розвагам і цим дивним людям.

Його охопила знову велика потреба самотності. А все ж не бажав уже, як раніше, тікати кудись на кінець світу. Завважив, що круг його рідної землі починає його зв'язувати невидними силами і притягати до рідної атмосфери і до рідних людей. Чомусь ця думка сповнила його глибоким вдовolenням. Мабуть такі настрої були причиною, що він погодився віддати свій обширний дім для товариства на, прохання Івана. Сьогодні було їхнє свято, вони приймали поета, молоду віком людину, але визначну серцем і натхненням. Марко звернувся саме до Білозерського, взяв його під руку і хотів поговорити про старого Котляревського, коли служачий зголосив поета.

* * *

Тарас Григорович увійшов скорим юним кроком і зразу створив атмосферу щирої безжурності. З Марком привітався так сердечно, наче з давнім знайомим, глянув тільки допитливо на нього.

— Багато чував про вас, — заговорив до професора Костомарова, — і дуже радий бачити вас між нами.

Звітавшись зі всіма, Тарас сів до столу і налив собі філіжанку чаю.

— Справжній ямайський! — сказав весело, глянувши на пляшку. — Без рому чай мені не смакує.

— Марко цікаво приглядався поетові, що, незважаючи на свій молодий вік, був широко відомий у цілій Україні. Шевченко мав на собі темний м'який сурдут вигідного крою і викладаний відкритий комір сорочки. Вже в Парижі і по інших містах Марко бачив подібні одяги, якими поети й інші запалені голови маніфестували своє свободолюбне наставлення. Марко мимоволі торкнув свій штивний високий комір, що закривав йому півлиця. Відчув його невигоду і позаздрив свободі Шевченка.

— Давно вже бажав познайомитися з вами, Тарасе Григоровичу, — почув слова професора Костомарова.

Шевченко щось відповів. Сміявся і його слова загубилися в гаморі товариства. Гості поводитися свobodно. Служби не було для вигоди розмов і кожний обслуговував себе як забажав.

Збоку нахилився Куліш, — елегантний худий чоловік, не більше тридцятки, з довгим гладким волоссям. Сумовите враження робили його тонкі додолу спадаючі вуса. Він курих так завзято, що цілий був сповитий клубами диму. Запалював одну сигару від другої і тому, як казали, мав темне і жовте лице.

— Це бачите, Тарасе, — промовив, випускаючи дим устами і носом, — ми обоє з професором приїхали женихатися. І таки справимо весілля!

— Надовго приїхали? — спитав Шевченко.

— Ні, зараз після весілля вертаємося в Петербург. Роботи багато. Гори нових книг прислали мені, і я ледве ватів поглянути на наголовки.

— Це значить, — сказав Василь Білозерський, попиваючи чай, що моя сестра не буде мати веселого життя з Пантелеймоном. Він і голови не вихилить з-поза книжки.

Білозерський, широкоплечий, присадкуватий студент, щиро засміявся, відхилившись на спинку крісла.

— Не мішайся в справи старших. Пожди, аж вус підросте! — відповів напівсерйозно Куліш.

— Тільки я бурлакую, — ніби сумовито промовив Тарас, але його слова зависли в повітрі, бо Гулак крикнув нагло по-німецьки на свою собачку, яка крутилася біля його ніг. Через те Білозерський не відповів Кулішеві, а Навроцький із ще більшим подивом глянув на Гулака.

— Комілітони! — проголосив враз Гулак, — слід скористатися з того, цю завітав до

нас український Шіллер. Хай проспівас нам свої пісні!

— Я продекламую! — спалахнув Навроцький.

Він знав усі твори Шевченка напам'ять.

— Ні, — заперечив Куліш, — краще хай Тарас читає. Нових творів я ще не чув. Ніхто не зважиться посилати в Петербург ці Тарасові плачі і пророкування. Костомаров погладив бороду. — Кобзарю наш! — промовив, — хай зарокочуть живі струни живу похвалу предкам!

— Посій слово правди і любові! — промовив Куліш. — Багато є вже таких, яким можна посіяти.

— Це правда! Є вже такі, що не бояться ризику майбутнього, — відізався Маркович і скубнув ледве видного вуса. Його заспані очі стали вузькі і грізні.

Марко з подивом завважив, що йому добре між цими дивними людьми. Якось тепла приязнь променіла від них, цих мрійників, що вірили в майбутнє народу, що самі, силами власного духу визволили себе з отупіння історичних невдач. Марко спостеріг, що існують правди невидні, цінніші від розуму, і дотикальних речей. До нього доходили слова розмов і жагучих слів, і він здивувався, що сам бере участь у цих дискусіях.

Тоді залунали пророчі слова Куліша:

— Друзі! Прославлять і благословлятимуть майбутні покоління тільки тих, які дбають, щоб землю нашу посіли в спадщину ті, що свою кров за неї пролили. Про інших буде стільки пам'ятати, що за будівничих домів і заводів та інших подібних речей. Ніхто за ними навіть руками не сплесне! А ми ж, безпосередні пани і володители цієї землі! На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і вона буде відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!

Так сказав Куліш, і Марко відчув, що це були слова вічного закону родів людських. Він обіцяв собі запросити Куліша до себе та обмінятися з ним думками над ним глибоким питанням.

Тоді встав Тарас. Лунали думки про нову форму життя, що скине окови і відсвіжить повітря, в якому тьмариться розум і задихається серце. Залунали слова сміливі, слова-символи, що відроджують предківську славу і проповідують вільне життя, необмежену вільність думки.

— Відроджена Січ! — радів Марко і забажав усім серцем і всією своєю істотою бути з цими новими людьми та з їхніми думками. І враз вдарили його слова Тараса:

Всі оглухли, похилились

В кайданах байдужі...

Це не був уже веселий, жартівливий Тарас. Це стояв перед ними могутній співець долі з полум'яним чолом і караючим твердим голосом:

*Гірше ляха свої діти
Її розпинають...*

Тарас не читав. Він імпровізував, відтворював минуле, ставив перед очі цілу жалісну дійсність невольничого народу. Його слова вдарили об скам'янілі обличчя людей, що не пропускали ні одного руху, ні одного слова. Ввижались йому ряди похилих неволею постатей, що йшли крізь тьму і горе, без початку і кінця. І ось пророк, велична й ясна постать освітлює землю та вказує на несамоовиту дійсність. В світлі творчості генія стали перед усіма минулі століття слави і плач, і печаль народу. Марко почув, що хтось стримано хлипав.

— Прометей, — прошепотів. — Прометей!

І враз загомоніли акорди поезії новими тонами могутньої радості, пророчими словами цілющої надії:

*...І помоляться на волі
Невольничі діти!*

Це була візія майбутнього: там не буде вже ні неволі, ні сліз.

Захоплений почуваннями і блідий Тарас стискав руки, дякував за признання. Навіть Куліш, оцей наш Вальтер Скотт, оцей аристократ-кармазинник, як його називали, навіть він перестав курити і плакав. Молодші сиділи мовчки, не обзивалися. Схилив у задумі голову Гулак, худий Навроцький гриз нігті, а оспалий Маркович цілком закрив очі. Вони всі любили свою землю цілою тонкістю своєї душі, вони переживали тепер її втілення в могутні імпровізації Тараса.

Хвилину пізніше почалася справжня січова балачка.

— Я просто мушу вам сказати, — кричав Гулак до Марка, але ні він, ні інші не слухали його слів. Марко запрошував Тараса, щоб цей залишився жити в нього.

Будете могли безжурно працювати, творити!

Говорили всі нараз, ніхто не міг вловити думки іншого, ніхто не міг довести своїх слів до кінця. Аж коли успокоїлися, Костомарів почав говорити про долю слов'янських народів і їхнє політичне значення. Гулак показував проект персня, яким братчики мали б печатати свої листи. Розмірялися у своїх планах і в прийдешній добі краси і волі.

Марко не спускав очей з рухливого Тараса. Перший раз відчув проблиски якогось неокресленого щастя в своїй зболілій душі. Він запам'ятав собі цей дім на Хрещатику біля Бесарабової вулиці, де так щиро гомоніли буйні духи його батьківщини і де творчість вогненними язиками витала в просторах над ними" Братчики прийняли його за свого, і це дало йому нагоду бути свідком цієї зустрічі. Був вдячний Іванові, який впровадив його у це надзвичайне товариство. Чимось нагадувало воно йому давню Січ. Ні, це не припадок, ця поява Тараса на шляху довгої мандрівки народу, думав Марко. Це творець всесвіту вдихнув у нього всі болі і сльози поколінь і дав можливість бачити майбутнє. А воно — міфічна казка — бо не існує те, що не є теперішнє і ніколи ще не

існувало. Це був для Марка новий світ, якого досі не знав. Вслухаючись у його ритм, він відчув в ньому нову вартість свого власного існування.

В той час увійшов слуга і тихо шепнув щось до Марка. Марко встав.

— Поважні відвідини, — сказав усміхаючись, — сам шеф жандармів Орлов!

— Неприємно, — відізався Куліш, і стало видно, що товариство збентежилося.

— В особистій справі до мене, — заспокоїв Марко. — Сюди він не прийде!

Недармо занепокоїлося товариство. Це були часи, в яких сама вже розмова про Україну могла мати неприємні наслідки.

Марко вийшов у бібліотеку. Там чекав його Орлов. Він приїхав своїм повозом, який стояв запряжений перед домом. Візит не міг отже тривати довго.

— Вибачте несподівані відвідини, — сказав граф, — я, власне, в справі штабс-офіцера Грішкова.

Ішло про те, що Грішков, як казав граф, не міг заплатити довгу. Марко холодно глянув на Орлова.

— Мені дуже прикро, але готівка мені дуже потрібна. Вам відомо, що я маю спілку в цукрових заводах.

— В такому разі маю інший вихід, — якось штучно всміхнувся Орлов. — Дискретного гатунку, так би сказати. Ви знаєте його дружину, Валерію Олександрівну?

— Знаю.

— Відома краса. Розумієте! Пропозиція. Грішков не знатиме нічого, а ви скреслите борг. Згода?

— Ні! — відповів неприязним тоном Марко. — Позатим, заки сідаю до гри, завжди перевіряю маєткове положення партнерів. Знаю отже цілком певно, що штабс-офіцер Грішков заплатити може.

— Тоді друга пропозиція. Я сам виложу гріш за нього. Зараз-таки, ось тут. Пів на пів.

— Ні, графе! Кожне слово зайве. Грішков похвалявся честю царського жандарма. Отож, — Марко глянув на годинник, — до третьої і пів уночі, має ще чотири години часу. Штабс-офіцер Грішков платить борг, або...

Марко відкрив дубову шафу і витягнув чорну плоску скриньку.

— Або прийме від мене дарунок.

— Дарунок? — приємно здивувався Орлов і відкрив скриньку.

— Пістолі, — сказав звільна, — так! Виходить з вами не можна по-дружньому говорити. Шкода!

Він поклав скриньку обережно на стіл.

— Гроші будете мати сьогодні. А все-таки я радив би вам бути більше уступчивим. Влада є завжди владою, а ви буваєте в товариствах, які не втішаються ласкою царської жандармерії. В мене є дещо...

— Це мене не цікавить. Ваша справа. Коли можу сподіватися посланця від Грішкова?

Марко попрощався з графом і замислено сховав пістолі до шафи. Опісля вернувся

до своїх.

Рік пізніше прийшло лихо. Братчиків арештували, а Тараса заслали в далекі азійські землі. Уся справа була в руках Орлова. В той час Марко був уже в Італії. Цілими роками після цієї події лютували шпиги і жандарми. Все припинило, слова зайвого ніхто не промовив. Темінь неволі покрила землю. Жило тільки віще слово Тараса, що його передавали з уст до уст, від друга до друга. Це слово Кобзаря стало надією і вірою для мільйонів поневолених людей.

Є речі, яких пояснити не можна. Краще сприймати їх такими, як вони є і не порівнювати їх до вартостей, які можна вирахувати і змірити.

РОЗДІЛ VI

В темній залі книгозбірні Наукового Товариства стіни були під саму стелю закриті полицями книг. При довгих столах сиділо тільки кілька людей. Було тихо, шелестіли ледве. Тільки один з приявних, голова товариства, працював стоячи. Звик уже так при довголітніх історичних дослідках. Це був відомий професор, людина малого росту, лиса, з великою лапатою бородою. Стояв на особливому підвищенні, яке було його приватною власністю, і так стоячи писав швиденько, дрібним простим письмом.

Марко перевів зір за вікно, на алею старих диких каштанів і на руїни башти, круглої самотньої будови. Її кам'яні мури в'язнили колись гайдамаків, а згодом Довбушевих опришків, що каралися за свого безумного ватажка. Тепер вежа чорніла порожніми вікнами, а під її стелею гніздилося вороння й кажани.

Як довго Марко не бачив рідної землі? Скільки років минуло від останнього його побуту в Україні? Переходив у думках роки за роками і зі здивуванням ствердив, що останній раз побував на Київщині в переїзді з науковою експедицією на Аральське море.

Одного дня земляки закинули якір і пішли до фортеці на обід. Марко залишився на кораблі. Передав тільки привіт великому Тарасові, ховаючи своє ім'я під невідомим і таємничим любителем його творів. Він просто боявся стрінути Тараса-невільника, боявся побачити перед собою передчасно постарілу людину, непокірного поета-солдата. Тільки здалеку глядів Марко на стару фортецю, що різко зарисовувала свої жовтуваті мури на тлі гранатового неба. Аж тепер, коли частіше заходив до Наукового Товариства, нагадав собі цю подію, прочитуючи щоденник Тараса. Мабуть і самому поетові здавалося дивною поведінка незнайомої людини, що тільки здаля передала йому свій привіт і вислови незвичайної пошани.

Сьогодні Марко був лихий на себе за те, що чомусь, шукаючи по книжках, натрапив на Стороженкові твори та на оповідання про Марка Проклятого. Він рвучко встав і попрощався з головою товариства, обіцяючи зайти другого дня.

— Заходьте, заходьте, — сказав професор досить байдужим голосом і невдоволено поглянув за Марком. Він не довіряв добре одягненим людям. В його понятті елегантний одяг і вченість взаємно себе виключали. Через те може й сам ходив постійно у старому, сірому вбранні.

Постать Марка не прикувала надовго його уваги. Він скоро забув про нього, заглибившись у коректу останніх сторінок четвертого тому історії України-Руси.

* * *

Марко ішов до міста у сторону ринку, все ще думаючи про Стороженкове оповідання.

— Що він зробив з мене? — сердився. Ніяк не розумів, чому письменник казав йому носити торбу з людською головою. Чи не було в нього кращої уяви?

— Старий скуперяк? — гукнув на голос. Так звав Стороженка Панько Куліш. — Сидів старий сибарит у Варшаві, — думав далі Марко, — нудьгував на нецікавій роботі і набрехав, що знав.

Врешті Марко почав винуватити і самого себе. Не раз виговорився тут і там, не раз сказав зайве слово, а з цього, відомо, такі наслідки. Спересердя лихий тепер на себе і на всіх ішов, нервово вистукуючи і вимахуючи чорною палицею з гебанового дерева, закінченою галкою зі слонової кості.

Хвилину пізніше він сидів при столику "Віденської кав'ярні" на невеликій площі біля пішоходу. Там же при таких же столиках і під великими кольоровими парасолями сиділо львівське товариство.

Було млосне літнє пополуднє. Марко замовив філіжанку кави і, заклавши ногу на ногу, глядів перед себе. Пам'ятав, перед десятками років у цьому місці були старовинні вали, а біля них протікала мала і брудна річка Полтва. Поза нею, ген аж до гори з храмом святого Юра і далі тяглися управні поля і городи. Усе те сьогодні забудували, річку закрили, вали зрівняли. Ліворуч стояв тепер великий будинок готелю Жоржа з обширним заїздом для екіпажів і фіакрів. Справа на площі військо поставило сторожовий будинок, а біля нього дерев'яну будку, розмальовану у чорно-жовті скісні смуги. Там готувався тепер до концерту військовий оркестр.

Молоде жіноцтво, що сиділо при сусідніх столиках, з зацікавленням приглядалося Маркові. Дівчата нахилилися одна до одної і щось шепотіли, а йому здавалося, що вони говорять про нього. Глянув туди. Пані мали великі ясні капелюхи, прибрані кохливими перами африканських страусів, довгі рукавички і високі парасольки з тонкими ручками. Справді його поява викликала порушення. Панове, що сиділи з жіноцтвом, кидали на нього короткі бистрі погляди з-під круглих солом'яних капелюхів. Потім перешіптувалися з панями, пояснюючи щось і при цьому погладжували помадовані закручені вгору вуса.

Марко догадався, що розмова йшла про Його одяг: жовті на ґудзики запинані черевики, ясні вузькі штани у великі крати і піджак з англійської бронзової матерії. Він

підсміхнувся. Тієї моди у Львові ще не знали.

Військова музика вдарила нагло австрійський марш. Кав'ярня наповнилася, всі столики були зайняті і обслуга зручно увихалася зі срібними тацями і білими серветками в руках.

Тоді до Марка долетіли слова:

— Вибачте, можна?

На нього глядів запитливо незамітний дрібний ростом чоловік з короткими кучерями русявого волосся і замріяними ясними очима,

— Прошу, — відповів Марко.

Його столик був одинокий, при якому стояв ще вільний стілець.

Незнайомий подякував і сів. Вулицею пройшов відділ піхотного війська в голубих одностроях. Рослі темнолиці хлопці

— Коломийський полк, — сказав незнайомий. Заки Марко відповів, загомоніла враз вояцька пісня:

*Ой на Кути доріженька, на Кути, на Кути,
Бувай, мила, здоровенька, я му в рекрути.*

Незнайомий підсміхнувся:

— Зійшли ми, пане добродію, на ніщо. Козаки колись інакше співали.

Марко приязно глянув на гуцулів.

— Чому, хороша пісня! — Ви не тутешній?

— Ні, переїздом.

— З Великої України?

— В Україну. Незнайомий витягнув руку:

— Дозвольте, доктор Франко.

Так вони познайомилися. Згодом розмовляли, наче б знали роками. Франка цікавила чужина, хоч сам недавно повернувся з Відня.

— Мандрую невтомно по всьому світі, так сказати б без кінця, — говорив Марко.

— Не знаю, чи ви говорите символічно, чи справді мандруєте, але врешті всі люди приречені на якусь невідому мандрівку.

— Я справді усюди є дома. І, власне, ніде. Сміюся з людей, що зберігають буденність наче скарб, а з тим і завидую їм.

— Ви поет?

— Ні, хоч моє життя можна б назвати поезією. Але що я кажу, — додав задумано Марко, — скоріше трагедією. Моє існування це саме оця мандрівка у чистій формі.

Мовчали. Доктор скрутив цигарку і закурив з вдовolenням. Музика приглушувала розмову, і Марко думав про себе.

Сьогодні відчував якусь порожнечу в душі. Де його місце серед земляків? Бачив інших, що вмирали за других, і таких, що посвячували своє життя ідеям. Глядів на доктора і думав, що саме перед собою має людину, яка живе для нації, живе вчорашнім

і майбутнім, а не має свого сьогодні. А може це власне ідеальна, майбутня ціль людини — жити для інших, і такими будуть у далекому замріяному майбутньому всі люди.

— Людина без сьогодні, — сказав до себе, наче б тими словами хотів завершити свої міркування.

Франко глянув пильно на нього. А Марко продовжував натяками, як це було в його звичаї, розповідати про своє мандрування.

— Бував я у війнах, працював фермером, їздив з театром, плавав кораблями. Кінчу один відтинок життя і починаю другий. Завжди те саме.

Вони сиділи один проти другого, двоє молодих людей. Один у сірому вбранні, згорблений від книг і писання. А Марко, свіжий і юний, сидів просто, наче б тільки на хвилину присів до столика,

— А тепер вертаєтеся у свої сторони?

— На короткий час. Перше хочу зложити поклін на Тарасовій могилі.

— Джерело нашої доби Тарас! — промовив задумано Франко. — Звичайно поет, який сягає поза свою епоху, діє для майбутніх поколінь.

— Для нас?

— І для нас. Тільки наше покоління все-таки ще не розуміє як слід цього велетня духу. Беремо з нього тільки те, що може сприйняти наш духовний рівень. Іншого Тараса, того величного з останніх його років, прийдеться щойно відкривати. І зрозуміти.

— Наступному поколінню!

— Наступному, або ще дальшому. Ми народ тривання і всякі зміни осоружні нашій психіці. Тому завжди посуваємося звільна позаду інших.

— Чи завжди такі були? — спитав Марко, цікавий на думку доктору.

— Ні, говорю про теперішні часи. Історія любить несподіванки. Можливо, що самі ще побачимо інших земляків, якби їх назвати...

— Динамічних.

— Ото ж то, — засміявся доктор, — технічна доба послуговується технічною термінологією. Всюди де можна і не можна,

— Ми, — додав по хвилині, — ледве зрозуміли цього Тараса, що відкинув залишки вісімнадцятого століття. Ці залишки, що наказували діяти в рамках так званої доцільності. Так званого реалізму в політиці і в житті. Хто погруз у цих залишках, не зрозумів поета ніколи.

— Оця фатальна доцільність! Це зразкові манівці духу людського. Пригадую собі, читав я у П'єра: блохи є тому чорні, щоб людина могла їх легше ловити на білому простирадлі. Мелони для цього філософа реалізму є тому в пружки, щоб родина могла вигідніше поділити їх на кусні.

Обидва засміялися. Марко споглядав на Франка і подивляв його за те, що вміє жити виключно у сфері своєї уяви. Чи міг би бути з нього, наприклад, добрий крамар? Дивився на його витертий одяг, на сходжені черевики і жаль стало йому цієї людини. Яким далеким він був своєю душею від пересічних громадян! Вони проходили

пішоходом, їхній зір байдуже сховзувався по худій постаті доктора. Марко мав враження, що поет є людиною самотньою в цьому місті своєї довголітньої праці

Побіч них пройшла Анка. На шкіряному червоному ремінці провадила свого собачку — пухкий клубок вати. Собачка пізнала Марка, покрутила хвостиком і запищала. Анка, не завваживши його, пішла далі. Не відчула легкого опору тваринки. Собачка, оглянувшись за Марком, побігла врешті за своєю панею.

Марко думав, чи не попрощатися з шановним доктором і піти з Анкою. Але залишився. В той час поет представив йому двох нових гостей — Павлика і Бачинського. Вони зразу почали партійну дискусію, і Павлик розвивав уже міражі майбутнього устрою, який нестримно охопить цілий світ і принесе йому хвилю поступу і щастя.

І що тоді? Кінець усім людським стремлінням? Йому пригадалася теорія холодної смерті всесвіту. Як дивно вражає паралельність філософічних і наукових теорій з суспільними ідеями. Природничі науки доходять до несамовитого висновку. Розпорошення снаги в космічних просторах принесе ступеневе зниження температури аж до найнижчого, абсолютного нуля. Тоді кружлятимуть довкола вмерлого сонця крижані планети без життя, у справді вічному щасті, ні — в спокої смерті.

— Кинути клич у маси, скинути панівні класи, — хвилювався Павлик.

Марко не втерпів.

— Я це вже бачив. Ще більше ефективно, як на словах тут у кав'ярні. Французька революція, врешті хоч би Вольтер. А кінець? Гурт людей опановує опісля розбурхані маси для своєї імперіальної мети. Це так, коли лозунги вросли в матерію, на ній спираються і відкидають ідеали душі.

— Гляньте, — глузливо заговорив Павлик, — поглянути на вас. ви людина модерна, а погляди ваші дуже застарілі.

— Ні. З мене говорить віковий досвід.

Павлик глянув на Франка запитливим зором. Марко зрозумів.

— Тобто, — сказав, — очевидно досвід інших. Врешті я й сам бачив капличку, що її поставив на свої старі роки оцей самий Вольтер. Побудував власним коштом, але на фронтоні казав викувати слова: Вольтер — Богові! А ось нині приходять часи, коли смішною постаттю стане атеїст, як давніше смішним перед Вольтером стояв віруючий. Ми знову завершуємо круг, повертаючи у сфери, в яких духовні цінності матимуть першість перед усіма матеріальними справами.

В дальшу розмову Марко не встрявав. Він слухав спокійно ці дискусії, що полонили людей, ці гарячі переконливі слова, за таку чи іншу форму соціалізму і проти нього. Ці останні позиції боронив нетерплячим голосом Бачинський. В одному моменті він не вдержався і з люттю глянув на Павлика.

— А наша держава? Українська держава? Чи ви не бачите, як ми самі куємо собі кайдани от такими всілякими чужими доктринами? На вселюдські історії маємо час, їх проголосимо собі з власної, вільної хати.

— Те, те, те, — легковажно відповів Павлик, — українські інтереси, пане добродію,

ми пересіваємо через космополітичне решето. А такі, як ви, не пройдуть, ні, не пройдуть.

Маркові пригадалися його давні друзі кирило-мефодіївські братчики. Вони сягали тільки слов'ян, ці думають уже дальшими теренами. Хтось у свій час використав таку наївність для створення нової імперії.

— Трудна ситуація, — заговорив Франко. — Драгоманів, який добре знає москалів, писав, що вплив Москви на нас — пропачий час Він сам окреслив москалів як нищівників людської культури. Вірив усе ж таки, що вони зміняться.

Марко засміявся. Він відчув голод і вкусив кусок свіжої хрупкої булки. Мало правдоподібно, щоб здійснилася наївна віра Драгоманова.

— Все це дрібниці, — гарячився Бачинський, — ми зачнім від себе. Гляньмо на наш обскурантизм, на страх перед усім новим, навіть перед відважнішими виявами власного духу.

Викорінити треба наше добровільне рабство в Галичині, а малоросійський дух на Великій Україні. І наше спільне лінивство духу. З вашими ідеями, — звернувся до Павлика, — виховаємо молоду генерацію на наївних дурнів, на коліщатка якоїсь потужної машини.

— Це правда, — про наше рабство. Пам'ятаєте, як організували виставу образів нашого Матейка? Ця вистава мала відбутися на пам'ятку хрещення Русі, опісля додали до цього ще тристаліття Ставропігії, а згодом ще й сорокаліття панування цісаря. І що вийшло з того? На відкритті говорили вже тільки про цісаря.

~ Лупати треба цю скалу, панове, твердо, вперто лупати!

Дискусія почала переходити у форми особистих суперечок поміж; представниками обох партій — Павлика і Бачинського. Франко, сказавши ці останні слова, замовк. Він ще більше затиснув худі запалі уста, ще більше поглибилися його дрібні зморшки на лиці, руки почали дрижати. Маркові стало чомусь жалко поета, що не любив партійних суперечок і мав свою думку, хоч зараховували його ще до соціалістів. І Марко вмішався у розмову.

— Те, що во время оно було племінним інстинктом первісної людини, стало тепер національною свідомістю. Моя думка така, що це є велика цінність і в сфері духа, і в буденному житті. Теорії, сперті на незапереченні національного, існують не віднині. Були вони і в античному світі і опісля і завжди зрадили людину. Соціальні доктрини, скермовані для добра цієї людини, цілком не суперечать її національним почуттям, і нині здається інакше, то це може бути ради хвилевої тактики, а не засадничим противенсом. Ці речі не лежать на одній площині і що більше повинні себе скріплювати. Коли отже сьогодні, хто-небудь пропагує ради соціального добробуту війну проти національних вартостей, цей має задні думки, обезсилити партнера, а соціалізм ужити для своїх, скажімо, імперіальних намірів.

Марко глядів кудись у зелень липової алеї і здавалося, він цілком не спостерігає свого оточення.

— Йдеться про те, — продовжував далі, — щоб не було ексклюзивності, а така

небезпека існує. Кожна революція, кривава чи мирна, в скорому часі приносить з собою диктатуру.

Завважте оцей шлях розвитку великих революцій, можливо і закон природний та простий. Спочатку особливий пафос у житті і в мистецтві, опісля чергуються втеча до простоти, диктатура, тверді рамці навіть для духових виявів, спрощення. Дальший шлях: втеча від дійсного до класичних форм, відірваність від життя. Це Гомер і Вергілій. В наступних генераціях поворот у дійсне життя, в життя почувань і динаміки. Данте і Шекспір.

— Цілком слушні зауваги. Наприклад, класицизм. Мова за зразком тільки античного мистецтва не відбиває пафосу подій. Мова з живущих джерел народу дає поезії людський зміст, у ній виявляється вільно ентузіазм подій.

— Вселюдські справи, — продовжував Марко, — можуть існувати тільки на фундаментах національних вартостей. І доки нема в нас ясно скристалізованої національної дійсності, заглибленої в мистецтві і завершеної державою, доти будемо рабами, байдуже, в капіталістичній, чи соціалістичній системі.

— Або, панове, — докинув Бачинський, — у новому, скажімо у соціалістичному світі, все одно виплинуть наверх незаспокоєні своєчасно стремління до національної батьківщини.

Павлик хотів щось відповісти, але Марко звернув увагу на погоду. Небо стало сіре, слід було сподіватися дощу.

Марко побачив здалеку Анку. Вона верталася домів. Повіяв вітер і приніс із собою сіру хмару вуличного пороку. Каварня спорожніла. Вулицею літали папери і солома з селянських возів, тріскотіли замикані вікна кам'яниць, фіакри насували над сидженнями темні непромокальні буди.

Марко підступив до Анки. Поважна розмова розвіялася з вітром, проблеми, що полонили товариство, розгубилися, кожний поспішав, щоб на час втекти перед бурею. Марко був вдоволений, що стрінув Анку. Вона подобалася йому, і він радів, що зможе провести з нею приємні й цікаві хвилини. Вона запросила його до себе, до дому батька, відомого лікаря Агатона. Ще перед першими грубими краплями дощу, обоє втіли проскочити в браму, біля якої була приміщена вівіска з годинами лікарських прийнять.

РОЗДІЛ VII

Коли поїзд наближався до Львова і з-поза крутих насипів появилися перші будинки, Марко відчув неокреслену радість від свого повороту до того міста, яке під деяким оглядом можна було назвати столицею, не додаючи до цього слова лапок іронії. Він радо вітав знані околиці і його зір з приємністю спочив на горбах Високого Замку, на Лисій Горі і на поважній будові храму святого Юра.

Сорок років минуло від того часу, коли він був останній раз у Львові. Тоді він знав молодого Фіранка, Павлика, Бачинського. Нині це місто вмішає інших людей, тих, що живуть великим зривом вісімнадцятого року і дальших років упертих, жертвенних змагань. В час відродження він потонував на повні два десятки років у теміні пралісів Амазонки. Ледве згодом, коли повернувся у світ цивілізації, довідався про чудні події у своїй батьківщині.

Безмежний жаль огортав Його на саму згадку про те, що з власної вини не став учасником боїв за свободу. Тому він, гонимий тугою, їхав тепер до старинного княжого міста. Завтра вже він стріне нових своїх земляків, не таких, яких він знав колись, а все-таки людей цього самого духового круга, із однозвучним промінюванням душ.

Серед нескінченної кількості облич кількох генерацій він самотній існував фізично. Але чи досі не було його життя може тільки з малими виїмками цілком непридатне нікому і зайве.

Він почував себе замороженим кораблем з середньовічної легенди: опущений перед бурєю, блукає по морях, гонимий вітрами, шарпаний буревіями, з пошматованими вітрилами і поламаними щоглами. Живим стрічним кораблям нагадує смерть, несамолюбне існування мертвяка у світі сонця і життя. Марко, думаючи про те, відчув внутрішню прихильність до замороженого корабля. Вони обоє існують між буттям і небуттям.

Були хвилини, коли Марко рятував себе, згадуючи свій побут у Києві, Харкові і Львові, поринав у спомин боїв з ногайцями, з Польщею і стрічей з Тарасом, Франком, Грушевським. Відчував, що між тими далекими в часі подіями і постатями існує щось дуже спільне, нерозгадане.

Вийшов з залізничного двірця і пристав. Було елітно, сіра завіса лежала в повітрі, і хмари гналися низько понад дахами міста. Марко віддихнув глибоко. Це було місто боротьби, духових шукань і дозрівання. Зразу відчув цю дивну атмосферу неспокою і росту. Зовнішньо місто змінилося. Там, де колись росла кропива і бур'ян та сонливо стояли зеленуваті баюри, нині сіріли кам'яниці, а вулицею, колись повною куряви і болота, дзвонили трамваї своїм характерним, в цілому світі таким самим тоном металевих дзвінків. Десь тут стояв перед сорока роками стовбур старої липи, що її надломив старість. Нині не було з нього й сліду.

Люди розсипалися малими хвилями по вулицях, наповнили трамваї й авто, а він все ще стояв, затоплений у своїх думках.

Далекі картини колишнього життя затерлися, а з колишніх друзів залишилися тільки тіні давніх постатей. Хотів пригадати собі свій останній побут у цьому місті, а перед очима ставали гондолі венецьких каналів і замок якогось святого у вічному місті. Скорий ритм і темп життя, — подумав, нищать пам'ять. І він позаздрило старинним вікам, у яких люди, не знаючи письма, передавали легендарні події цілими століттями у чудних розповідях, а закони висвітлювали в піснях.

Побіч нього пливло життя. Віддалік жінка тріпала килим, а там, по другому боці вулиці, інша, зложивши руки на грудях, розмовляла з селянкою, що на плечах двигала

завинені в верету бляшанки з молоком. Проходили чоловіки з шкіряними течками в руках і інші, поспішаючи до пощу.

Ці всі люди були для нього наче духи, наче прозорі істоти, нецікаві ні йому, ні іншим перехожим. Плило життя, і ніхто не міг здержати невмолимого часу, тільки він, Марко, стояв, наче скала, що її безцільно змивають хвилі моря.

Марко не був рішений, куди йому йти. Для нього не було ніякого примусу і ніякої цілі. Робив те, що хотів, викинений долею поза закони життя. Рушив вперед себе, помандрував широкою алеєю у дощ, до міста.

* * *

Проминув деякий час, якого не рахував, незвичний доцінювати терези тижнів і місяців. Місто змінило його настроїв. Він увійшов у новий ритм рідного оточення. Спокійно, без зайвого поспіху віддав свої сили для збірності. Правда, приходили ще хвилини, коли щось таємне, прадавнє давило його душу. Це тоді, коли на нього напливало почуття самотності. Але поза тим радо приймав участь у всіх справах молоді, й вона радісно вітала його в своєму колі. Він давав їй свій досвід, вона йому новий ентузіазм. З друзями він поводився щиро й простодушно. Коли говорив, його очі променіли святістю. Кожного з свого оточення він сприймав як окреслену особовість. Він почав глядіти на світ синтетично і завважував, що в його душі з'єднуються минулі покоління з сучасними в одну нерозривну єдність.

Одного вчасного ранку, коли ледве жінки почали розносити молоко і масло, завинене у свіжі хрінові листки, прибіг до нього Петро.

— Всипа! Вночі забрали багато наших. Марко лежав ще в ліжку.

— Арешти йдуть по цілому місті. Вивозять знову до концентраційного табору.

Марко зірвався і почав одягатися. За хвилину вийшли на місто. Коли переходили вулицею Легіонів, засалютував їм чоловік у військовій шапці, в чоботях, з гнучкою тростиною в руці. Це був відомий на ціле місто божевільний. Здобувши кілька мідяків милостині, він дякував елегантним рухом офіцерського салюту.

Радили, що їм тепер робити. Вирішили перевірити конспіративну домівку. Там було поки що спокійно. Довідалися, що нових наказів не було, і це їх збентежило. Потрібний був ритм роботи і виснаження волі. Саме завершено акцію проти колоністів і дії не слід було переривати.

Марко активно працював з друзями і в тій роботі пізнав вагу жертвеності тихої і невідомої. Він зрозумів, що людину підносить чин, скерований на користь спільноти, хай би й висліди виявилися аж у майбутніх поколіннях. Аж тепер він відкрив цю снагу, що дала Тарасові силу витримати роки заслання, а Франкові витривалість у щоденній праці. І він сам став твердим і непохитним. Не уступав перед ніякими перепонами і труднощами. Його духовним щитом стало тепер чинне життя для своїх земляків. Хоч назовні друзі вважали його вразливим і шляхетним чоловіком, насправді подивлялися більше його невгнутий характер, головно коли йшлося про справи загального добра,

А Марко з жалем думав, що втратив багато часу із свого довгого віку намарне, не розуміючи як слід своєї людської місії. Коли пригадував собі тепер Микулиху, в його душі ворушилися тендітні почування підсвідомої вдячності для неї.

* * *

Цього ранку було дивно лагідно і тихо. Небо голубіло блідою синявою над містом, а люди були приязні й ввічливі. Кам'яні леви біля ратуші ліниво жмурили кам'яні очі, і Лиса Гора непорушно майоріла жовтим узбіччям. Львів наче келих цвіту з золота і кости, наче срібна чаша людської долі сприймав ще одне завершення літа. А все ж у тихому мрійливому повітрі чаїлася тривожна непевність. Люди говорили різне: про світла, які ніччю просувалися темним небом, ніби таємничі безшумні літаки, то знову про шпигів і саботажі. Згадували часи з-перед першої світової війни і віщували, що надходять цілком інші роки та що нова війна не буде такою, як перша. Одні лякалися майбутніх подій, інші раділи їм, бо тільки в війні бачили нагоду вийти з затхлої атмосфери буднів та здійснити мрії про чин і волю. Вони раділи непевним дням, не шукали логіки війни, не бачили трагедій, які вона невідклично несе з собою, робили те, що наказували їм поклики майбутніх кривавих днів.

* * *

Роман випив склянку содової води. Мав спрагу. Цілу ніч ішов манівцями і аж над ранок добився до Львова. Сиділи в конспіративній домівці при Курковій вулиці і радили.

— В історії ніколи не діє розум. Треба все обдумувати згідно з найкращими намірами і рішитися. Решта лежить у руках Всевишнього. Безрадною стає людина перед новою дійсністю. Час отже і нам готувитися і вбирати в себе нові поняття і нову доцільність.

Марко цілком погоджувався з Романом. Він сам найкраще знав, як мало логічним є струм людського існування, або краще, його логіка є іншого рівня, якого досі ще не збагнула людина двадцятого віку.

Усім було ясно, що надходить час розрахунків між народами. Одне тільки могло непокоїти уми, а саме, чи в висліді прийде визволення.

Вони, що зібралися в цілій домівці, були свідомі цього, що дотеперішня чинність, хоч яка небезпечна і жертвенна, була дрібною у порівнянні з майбутніми днями. В цих останніх тривожних місяцях вони відчували тягар прийдешніх завдань, але з тим їхні лица променіли гордістю: вони раділи перспективою дальших ще могутніших змагань.

Тільки Роман спокійно, як завжди, давав накази. Говорив тихим рішучим голосом, і Марко з подивом глядів на цього юнака з червоनावими відтінками в ясному волоссі, що їх мережило сонячне проміння, на шляхетні риси лица, на його тонкі нервові пальці.

З другої кімнати почувся сміх і дзенькіт тарелів.

Вони говорили далі про війну. Марко аж ніяк не уявляв собі її перебігу і вислуду. Не

мав у цій справі ясного погляду. Знав тільки, що діяти треба без уваги на дійсність і на прогнози майбутнього, закритого зичливою природою перед людиною.

Зібрані радили, падали слова нервозні і слова спокійні, але усіх огорнула нетерпеливість близьких переживань. Хтось рідний кермував акцією. Край засипали листівки, в яких говорилося про визволення, про недалекий розвал займанців, про зміни в будові світу, про упадок царства тьми на сході. При пультах викладових зал молодь оплескувала гострі слова Дмитра, що роками гартував душі юнацтва і дав їм пізнання невгнutoї волі і твердого чину. В інших залах худий ясноволосий провідник фронтовиків закликав бути обережними і остерігав одчайдухів перед фантомами і поезією в житті і кидав клич: єдність і зброя.

— Хто йде добровільно на Підгір'я?

Марко завважив, що після цього гострого запиту настала тиша і тільки з дальших кімнат чути було шепіт господарів, які не хотіли перешкоджати нарадам. Аж тепер зрозумів велич тих людей і тих постатей історичного часу. Вони вміли рішати в непевному, і ця непевність не тривожила їхніх замірів. Те саме враження відбирав Марко в різних часах свого життя. Були тоді інші засоби й інші ситуації, але завдання, покладені людині, викликали такі самі відрухи. Час ішов, час збирав з собою постаті, з них оставався тільки спомин, але незмінною залишалася людина з її душевним хвилюванням, з тими самими переживаннями.

З дивною насолодою пробіг Марко своє життя: він полюбив час. Так, як люблять його усі люди. Мабуть тому, що час забирає з собою в невідому путь частинку з нас самих, а в дарі залишає нам спомин.

Петро був блідий, ці наради залишали на ньому незатерте враження. Сидів у м'якому кріслі напівлежачи і курил папіроску.

Це була Його власна кімната в домі його родичів, де він учився до іспитів і де відбувалися тайні збори. Петро зголосився перший піти у розвідку на Підгір'я і тепер слухав умовного плану акції. Зосередження сил має відбутися на Підгір'ї. Там приготовано вже все, створено бази для харчування збройних сил. Вирішено користати з припасів сільськогосподарських організацій, виряд доповнити, роззброюючи військові відділи займанців.

Дбайливі списки гарнізонів і захованих там припасів були готові. Заряджено поготівля до означеного дня. Коли до того часу не буде наказів, незамітно відкликати поготівля, розбрестися по краю і ждати нових припоручень.

Так, отже, і над ними зависла непевність. Політичні договори світових імперій наглядно виявляли уже, що царство тьми охопить і західні землі. Ніхто не знав, що станеться, але потрібно готуватися на всі можливі випадки.

Петро дивився на Марка. Заприянив з ним тією своєрідною приязню, яка ціхує тільки молодих юнаків. Тих, що шукають душі щирої і співзвучної.

Розходилися під вечір одинцем, не знаючи, чи стрінуться ще в житті, чи дочекаються здійснення ідеї, за яку посвячували своє життя.

Останній залишився Марко. Коли збирався відходити, Петро звернувся до нього:

— Залитися в нас на вечерю. Побудемо ще трохи разом.

Марко погодився. Перейшли в їдальню і там Петро познайомив Марка з родичами.

— Почекаємо на Ірину.

— Ні, — відповів батько, — вона прийде нині пізніше. Сім'я Петра, — це були емігранти з часу визвольних змагань. До того часу вони проживали в Києві.

Нагло Марко звернувся до Петрового батька.

— Хотів би я з вами поговорити кілька хвилин, — сказав спокійно, — у двійку.

— Прошу дуже, до вечері ще час.

У вітальні Марко сів проти Петрового батька і сказав;

— Петра знаю вже майже рік. А з вами, пане інспекторе, не мав ще нагоди поговорити.

— Мій син частенько розповідав мені про вас. І мушу сказати, маєте в ньому щирого Друга.

— Отож, — говорив далі Марко, наче б не чув слів інспектора, — я, знаючи ваше прізвище, повинен був зайти до вас скоріше. Але може це і не така пильна справа.

— Прошу! — чемно відповів інспектор.

— Як вам це сказати. Я не живу тут під моїм справжнім прізвищем. Уже давно.

Інспектор кивнув головою. Він завважив, що в очах Марка появилось якесь дивне світло, ні то глибоке благання, ні то певність чи боязнь.

— Я, Марко!

Стало тихо. В цій несамопитій тиші Марко почув як хтось пройшов вулицею, і знову хтось гукнув на собачку. Інспектор не ворухнувся навіть. Підніс тільки очі й пильно глянув на Марка.

— Марко! — сказав ще раз з якоюсь впертістю людини, яку переслідує дивачна і страшна думка. Його огорнув жах на саму думку, що інспектор нічого не знає. Силою цілої своєї волі старався бути спокійним. Чув удари власного серця і в думках повторив собі: тільки не заломитися, не впасти! Так дуже боявся остатися самотнім, втратити зв'язок з родом побратима, залишитися безпомічно у страшній життєвій самотності.

— Це добре, що ви прийшли, це добре! — почув нагло голос інспектора. — Ви пережили багато, Бог вирізьбив вам на лише ваше горе і вашу долю.

Марко почув на своїм плечу приязну руку інспектора. Хотів кричати з радості, зірватися, відкрити вікно і проголосити цілому світові про своє щастя. Але він тільки сказав:

— Це велике щастя для мене, що ви собі пригадали...

Інспектор сильніше пригорнув до себе Марка. Він бачив внутрішню боротьбу цієї дивної людини і не словами, а дружнім утиском виявив своє співчуття.

— Вибачте, — промовив Марко, — але мої закони життя не ті, що в других людей. Те, що переживають інші, мене часто не зворушує, і те, що сприймає моя душа, часто не цікавить нікого. Живу, як мушу жити.

— Нема різниці, — відповів інспектор, — кожна людина має свої особливі переживання, чужі іншим, а то й навіть цілком незрозумілі.

Інспектор перебрав провід розмови. Говорив на різні теми, Маркового життя не торкав, аж Марко успокоївся і прийшов до духової рівноваги. Був вдячний інспекторові за стільки такту й уваги до його недавніх хвилювань.

У покоях хтось відкрив двері, почулися голоси і враз перед Марком стала дівчина.

— Ах вибачте, я не знала, тату, що в тебе гості.

— Ірино, — сказав інспектор, — познайомся з Марком. О, це моя доня.

Ірина витягнула руку до Марка. Стояла в дверях, світло лампи падало на її волосся. Темні вії кидали тінь на очі й на рожеве личко.

Марко несподівано для себе змішався, не пізнавав себе самого. Стояли, зачудовані собою, здивовані несподіванкою стрічі і почуттям, що затривожили їхні серця.

Інспектор цікаво глядів на них.

— Марко, — промовив до Ірини, — друг Петруся.

Врешті Марко опам'ятався, сіли біля великого вазону з квітами.

— Я вас наче б знав уже, — сказав і вмовк.

Глядів на неї, зачудований своїм хвилюванням і своїм голосом, який видавався йому чужим і непевним. Ірина дивилася на нього великими темними очима. Вона була видимо наполохана. І враз він пізнав її.

Біля себе почув голос інспектора, Підвівся і похитнувся, коли ішли до столу.

Темою розмов була очевидно війна. Інспектор розповідав широко про революцію і роки визвольних воєн. Світ входив в історичне буття наново.

— Ці знімки треба вклеїти в альбом.

Марко чув голос інспектора, але сам сидів непричасний до усього, що діялося довкола нього. В руках тримав фотографії якихсь вояків в одностроях, отаманів революційних років з виголеними чубами і кривими Шаблюками в руках. Він подавав їх далі. А йому передавали знову інші, де були десятки вояків, чоти і сотні, маленькі головки з скорострілом на землі, усі однакові в рівних рядах, всі озброєні.

— Ось, — перед фотокарткою появився палець інспектора, — це я. Пізнаєте? Двадцять один років тому. Молодець що?

Марко всміхнувся, придивляючися фотографії:

— Де це було?

Хтось питався, інспектор відповідав докладно і з гордим захопленням у голосі. Марко говорив мало. Раз глянув коротко на Ірину. Завважив темні волоски на горішній губі. Як у Катерини, — подумав і заліг у ще глибшу мовчанку.

— Ірина, Ірина, — повторював у думках, і це було все, що він знав у цій хвилині. Сидів, наче б чекав на якесь чудо.

Коли прийшов час прощатися, Ірина подала йому руку.

— До побачення.

Вона поглянула на нього ще раз і сказала:

— Ви не знаєте такої околиці — соснові ліси і жовті хвилясті піски? Я часто бачу їх у сні. Літо, запах живиці... Не знаєте такої околиці?

Вона підступила ближче до нього.

— Я вас там бачила. У сні. Завжди в цій самій околиці. Вона нагло спустила вії, засоромлена своєю тайною.

— Ні, — відповів Марко, — ніколи не бачив такої околиці.

— До завтра, пане Марку, — почув біля себе голос інспектора. — Заходьте завтра, поговоримо спокійно.

Він відпровадив Марка аж до брами. По дорозі сказав:

— Про вас оповідала мені моя мати. Вона і досі вас згадує.

Марко пристанув.

— Як то? Знає мене? І про... мене?

— Ні, — відповів інспектор, — про це не знає. Але ви дружили з нею за молодих літ. Анка.

— Ах Анка! — скрикнув Марко. — Пам'ятає мене?

— Дуже добре пам'ятає. Часто згадує: хто знає, що з ним сталося. Він належав до людей, яких гонить доля по світу. Такі ніде не загіють місця.

Марко пристанув.

— Ми багато стрічалися, багато розмовляли. Дуже цікава жінка, і це ваша мати, інспекторе! Так тоді я пам'ятаю і вас. В неї був хлопчик трирічний менш-більш, якщо не помиляюся.

— Це я, — засміявся інспектор, — тільки вас я очевидно собі не пригадую.

Надворі йшов дощ. Марко підніс комір плаща і пішов поволі вулицею. Враз здалося йому, що хтось кликнув за ним. Пристанув, — було тихо. Тоді пішов долів до міста. Чути було тільки гомін його самотніх кроків і пошуми життя недалеких головних вулиць.

РОЗДІЛ VIII

Марко сидів у м'якому фотелі з темно-червоного плюшу і приглядався кожній подробиці кімнати. Високі вузькі вікна, заслонені ао половини важкими завісами, не пропускали багато світла. Дубовий темний стіл, фотелі, біля вікна плетений з бамбуку столик на квіти, в ньому лапатий рододендрон, — кімната з-перед п'ятдесяти років. Бував він тут не раз, тоді це мешкання робило на нього враження елегантного оточення і гарного смаку. Сьогодні з кожної закутини віяло стариною, і він, порівнюючи модерні ясні мешкання з простими лініями обстановки, мусів віддати першенство поступові часу. А все ж оця кімната пригадувала йому часи кінця століття, львівські тогочасні кав'ярні з газовими лампами і тодішніх людей, повну горіння Анку, молоду і життєрадісну дружину лікаря.

В кімнаті проти нього висів на великій темній стіні її портрет. Чарівна лінія шиї і рамен контрастувала свіжістю барви з темним тлом. Химерний усміх і жагучі чорні очі нагадали йому давні часи: це була Анка, така, якою її знав.

Портрет мав важкі золоті рами. Побіч висіли два краєвиди молодого Труша, а на другій стіні фота якихсь чоловіків. Марко їх не знав. Біля нього за склом стояли дві збірні знімки.

Він підійшов ближче. Це були пам'ятки з прогулянки. Ціле товариство стояло на борті малого корабля.

Глянув знову на портрет Анки і на підпис.

— Так і знав, — промовив до себе, — Монастирський.

Він відійшов від образу на кілька кроків і дивився на нього критичним, майже професійним зором. Був так заглиблений у думках, що не почув тихих повільних кроків, що прошелестіли поза ним. Кроки вмовкли, стало тихо, тільки десь з дальшої кімнати доходив ляскіт канарка.

— Добридень! — почув Марко і рвучко оглянувся.

Біля нього стояла бабуня, ціла в чорному з сивим гладко причесаним волоссям. Вона спиралася на чорну паличку.

— Я прийшов відвідати вас, — спокійно сказав Марко.

Старався не виявити наверх свого глибокого зворушення.

Так, це була Анка.

"Яка сила часу!" — думав, приглядаючися бабуні.

Анка звернула на нього очі. Марко завважив, що вони мали такий самий скритий вогонь, як колись. Тільки лице стало бліде й худорляве, повне зморщок і якесь дивно маленьке.

Сиділи одно проти другого, Марко усміхався до Анки, не кажучи, хто він, а вона гляділа на нього пильно, наче на когось, що давно згубився, а тепер несподівано прийшов.

— Пізнаєте мене, добродійко? — спитав Марко.

Бабуня тримала руку на коліні, і ця рука помітно дрижала.

— Ти син Марка? — спитала. — Хто б це сподівався! Живе тато?

Марко не відповів. Глядів на зміну в обличчі бабуні, бачив, як її зір помандрував кудись у темінь кімнати. Вона глянула на свій портрет, що на стіні, і врешті ввійшла замріяно-радісно в далекий світ споминів. Почала говорити про свої стрічі, про молоді літа і про те, що Марко був гарним юнаком, коли з-за кордону приїхав у це місто.

— Не те що ти, — глянула на нього, — він був красунь на ціле місто. Вечорами ми ходили до Стрийського парку. Наша дружба не тривала довго. Одного разу сказав, що мусить виїхати. Опісля я дістала від нього поздоровлення з Перу. І на цьому скінчилося. Ніколи більше не чула про нього.

— Він найкращий спомин мого життя! — додала по хвилині.

Бабуня Анка попала в мовчанку. Марко не міг промовити ні слова. "Дивна подібність цілих генерацій цього роду" — думав.

Бабуню змучила несподівана зміна в її спокійному житті. Її очі поволі закрилися, вона схилила легко голову набік. Бабуня заснула. На устах в неї залишився ніжний, щасливий усміх. Свій спомин вона забрала з собою у царство снів.

Марко поклав на руці Анки тихий поцілунок і навшпиньки вийшов з кімнати.

Вулицею думав про те, що від часу першої стрічі з Анкою переживав буревії і роки спокою, а історичний вихор переставляв кордони і міняв людські душі: одних кинув у забуття, іншим дав багаті скарби. Чим далі в минуле, тим частіше перемішувалися в його пам'яті люди живі і ті, яких уже не стало. Зате яскравіше видніла перед ним суть людського існування.

* * *

Сиділи в кав'ярні. Марко не піддержував розмови, стріча з Анкою пригадала йому його особисту трагедію. Мовчав про те. Хто ж із живих зрозуміє його переживання? Усміхнувся тільки, це була його звичайна маска.

Інспектор допив каву, закупив папіроску і вдоволено глянув на Марка.

Коли я був малим хлопчиком, приїхав до нас дядько з далеких сторін. Батько мій сидів з ним часто в двійку, пам'ятаю це добре. Вони обговорювали якусь переважну справу, бо їхні обличчя були поважні й задумані. Годинами проходили так удвох по саду. Одного разу дядько Марко покликав мене в свою кімнату і дав мені дарунок з далеких, заморських країн: великий кокосовий горіх і зуб слона. Я був тоді найщасливішим з усіх дітей. Коли я розглядав ті скарби, мені ввижались далекі острови серед гранатового моря, а там пальмові дерева, гущі і дивні невидані тварини. Дядько Марко мав чорну бороду. Таким його пам'ятаю.

Кельнер приніс склянки з холодною водою. При сусідніх столиках цокотіли дівчата і з'їдали морозиво, закусуючи його довгими прутиками крихких вафель. Усі знали себе тут з бачення або й особисто, гості були постійними бувальцями цієї найкращої кав'ярні міста. Інспектор мав теж немало знайомих на залі.

— Опісля, коли я покінчив мої студії, батько розповів мені про вас. Признаюся, вибачайте, я в цю історію не вірив.

— Звичайно, — відповів Марко, — коли я деколи просто з чванькуватості, або й так собі без глибшої причини розповідав декому про себе, мені не вірили. Уважали мене брехуном, в найкращому разі фантастом. Що ж, люди не сприймають незвичайного, і якби не Стороженко, мою історію давно призабули б.

Глянув у вікно. Вулицею поволі проходили люди. Це було місце відпочинку, прогулянок і голосних веселих розмов.

— Останньо, — говорив Марко, — я признався Будзиновському. Зійшлася Молода Муза. Це було мабуть дев'яцот десятого, а може і давніше, це не важно. Отже при нагоді я розповів дещо про себе. А Будзинський, цей, що за одну ніч міг написати історичне оповідання, відповів лековажно: Ви маєте неабияку фантазію! А пішло з цього, що я почав справляти деякі історичні картини в Його оповіданні.

— Гм! І сьогодні вам ніхто не повірить. А все ж, ось мій друг, доктор Григорій. Дуже добрий лікар. Спитаємо?

Марко байдуже скинув плечем.

— Можна спробувати.

Доктор Григорій присівся до їхнього столика. Обережно переніс свою чарку коньяку і закупив сигару з золотою обвідкою.

— Є питання, — почав інспектор, — яке тебе зацікавить.

Він помовчав, затягнувшись димом цигарки, і відхилився на спинку крісла.

— Є питання, — заговорив по хвилині, — чи можна вірити в те, беручи під увагу найновіші здобутки науки, щоб людина могла бути завжди молодою?

Лікар надпив коньяк і підозріливо глянув на інспектора.

— Ти що, закохався на старість?

— Я питаюся цілком поважно.

— Залиши жарти. Нині інші питання стоять перед нами.

— Йдеться про мене, — рішучим голосом сказав Марко, — такий випадок маєте перед собою в оригінальному виданні.

— Який випадок?

— Людину завжди молоду.

Лікар навіть не глянув на Марка. Він запалив погаслу сигару і поцікавився кількома молодими дівчатами, що саме ввійшли до кав'ярні.

— Якби це була правда, то ви, молодий чоловіче, не сиділи б тут з нами, старими, наче єгипетський вельможа на старовинному фреску, а поцікавилися б цими жінками. Просто чудо природи.

— Я говорю поважно, докторе, — нетерпеливо перебив Марко.

Настала мовчанка. Марко переглянувся з інспектором, йому стало жалко, що взагалі починав цю розмову.

— А як так, — промовив лікар, — то вас слід поставити під охорону, як оригінальний пам'ятник старовини.

— Говорю серйозно, — лихим голосом сказав Марко. Його охопила досада на себе й на лікаря за його жарти.

— Бачите, — говорив лікар з веселими блисками в очах, — ви живете ще закоротко. Ви, пане, молодий. Ось такий Фауст, повернувшись у молодість, жив гучно і весело, начхав на усю мудрість і назвав її отрутою життя. А ви ще не веліли пізнати справжньої ціни життя, саме цієї, що її зрозумів Фауст. Ви все ще поважний і на диво на свій вік; маєте замудре лице. Це з моєї точки погляду ніякий комплімент.

Лікар глянув на Марка. Дивилися один одному довгу хвилину в очі. Лікареві здалося, що Марко шукає його серця, його щирості. Так говорили очі. Але лице Маркове залишилося наче з каменя. Посіріло і вирізьбилось твердими рисами, що їх дарує людині звичайно важке горе.

Лікар призадумався. Він струснув попел сигари в попільничку.

— Розкажіть! — сказав коротко.

Інспектор замовив три чарки. Десять здалеку дзвонив трамвай. Попри вікна клапали асфальтом кінські копита і тихо проїжджали на гумових колесах львівські фіакри. Згодом пройшов вулицею відділ війська. Вояки у зелених шапках з бляшаними орлами

йшли мовчки і понуро. В кав'ярні замовкло. З вулиці понісся істеричний оклик і замовк. Патріотична фраза будня загубилася в маршовому ритмі вояцьких чобіт.

— Війна! — сказав лікар. — Розповідайте!

— Бачу їх, предків, що з ними жив я колись. Вони — тіні. Я один залишився, наче зумисне посланий у земне життя, на велику невідому мандрівку.

Марко розповів. Говорив без порядку, тихим голосом, і сам не був свідомий цього, чи розповів усе, як належало.

— Жарт долі! Трагічний жарт! — закінчив з гірким усміхом.

— Згідно з найновішим станом медицини, можна нині сказати, що такий випадок можливий, — промовив лікар, задумано дивлячись у канделябр залі.

— Упадок з коня міг спричинити забурення на дні третьої мозкової комори і підмозкової залози. Так, з тим міг наступити деякий вплив на середмозкову пінеальну залозу. У висліді, при відповідних умовах, це все могло спричинити опізнення підставової переміни речовин. Або інакше, такий незвичайно мало правдоподібний збіг умов...

Лікар не скінчив. До кав'ярні увійшов старшина. Він підійшов до столика, при якому сиділи військові, і сказав:

— Мобілізація, панове!

В кав'ярні зчинився рух. Говорити далі стало неможливо. Лікар глянув на годинник.

— — Мушу їхати до Тернополя. Колись іншим разом доповім. Люди заметушилися. Одні з поспіхом виходили з кав'ярні.

інші вбігали, шукаючи когось, телефон був без перерви зайнятий. Вулицею бігла якась жінка. Затрубіло авто, і всі занепокоєно гляділи туди з острахом. Маса народу виповнила вулиці. Чорне велике авто з малими заґратованими віконцями з трудом пробивало собі дорогу. Везли арештованих.

Це конала влада, що існувала на цій землі без морального права. Чужі люди чужою мовою пояснювали історію і красу не їхньої батьківщини. А там, на сході, вбивали ще душу, змушували її виявляти себе такою як їхня: грубою і дикою. Марко знав, що перед ним стоять тепер воєнні дні і безжалісна темінь майбутнього.

Вулицями загуляв вітер. Місто дихнуло вільніше, це місто непокірне і завжди вірне. Львів дрижав під подихами майбутнього, історія клала на нього знову свою таємну долоню.

Марка почав нагло мучити спомин про когось, що колись існував, про когось, хто в подібній ситуації стояв близько нього. Він не міг собі нічого пригадати. Вийшов з кав'ярні на вулицю.

* * *

Другого дня Марко проходив біля головної залізничної станції. Юрба людей висипалася з темної брами на площу. Це були поворотні з гірських курортів; тепер

бігали серед розкиданих валізок, викрикували до шоферів, забігали дорогу фіакрам. Нервові замішання вплинуло на спокійних досі голубів, що почали кружляти громадами над будинком.

"Semper fidelis"[\[10\]](#) — прочитав Марко виритий на фронтоні напис, символ цього міста, з яким він зрісся і за короткий час став його органічною частиною.

— Дозвольте особисту виказку! — сказав нагло чоловік, що від якогось часу отінював Марка. Сказав чужою мовою і при цьому відхилив вигортку сурдута.

Було отже підозріло стояти на одному місці і приглядатися вуличному рухові. Агент оглянув виказку і відійшов. Марко затужив — нараз за своїм товариством. Мав ще доволі часу, пішов отже пішки.

Петро втиснув його в кімнату.

— Ми думали, що тебе теж взяли!

Настрій був непевний. З уваги на союз двох тоталістичних систем зайшла конечність змінити план. Чекали нових наказів з години на годину. Було вже цілком певне, що край захоплять більшовики. Мінімальна програма — роззброїти польські відділи і взяти їхню зброю — могла ще мати успіх.

Положення було трудне ще й тому, що багато членів Організації попало до концентраційного табору або до в'язниць. Прийшли теж вістки про розстріли без суду. Першим загинув так Василь під мурами львівської цитаделі. Зв'язок з краєм перервався, а в місті велися тільки потайні розмови з організацією бувших військових та кількома чільними політиками.

Зібралися, як звичайно, у Петра.

— З години на годину все діаметрально міняється, — сказав один з приявних темним терпким голосом. В нього була велика голова, що дивно звисала того вечора на тонкій шії.

Марко глянув на нього і всміхнувся:

— Нас, Осипе, називає дехто лицарями абсурду.

Цей підвів голову:

— Якби вони знали, що діється в нас самих, може назвали б нас лицарями веселого песимізму. Або навпаки, як хочете.

Це була молодь, яка шукала величного храму історії. Марко подумав, що середньовічні Божі дома постали тільки тому, що архітекторам ясніла перед очима візія вічного Єрусалиму. Не як дійсності, а як символу,

Було їх п'ятеро. Мовчали, розмова не клеїлася. Тільки один з них кивнув, наче знехотя:

— Прийшов час великої проби. Ми на початку історичних днів, в яких валиться старий лад...

Хтось крутнув радіо. Почувся чужий зрівноважений голос:

— Увага, увага, надходить: 15, 75, 24.

— Панове. Не варто нам вести таких розмов. На такі речі нині не час. Нам слід створити атмосферу сили і чину. Філософічні, чи як їх звати, розмови не наше діло.

Забреньчав дзвінок. Прийшов той, кого ждали. Він передав нові накази. Двоє з приявних має виїхати в— край. Марко поки що залишається у Львові. Довідалися також прізвища ув'язнених. На щастя поліція користувалася списками з-перед багатьох літ, які лежали в сейфах, в закритих конвертах з написами: "відкрити тільки в випадку особливого наказу". Наказ прийшов, але списані люди давно вже закинули підпільну роботу. Вони стали поважними батьками родин, послами до сейму і давно втратили захоплення революційними чинами. Їх місця зайняло нове покоління. Між ув'язненими було немало й таких, що взагалі розсіялися по цілому краю. Інші взагалі не мали ніякого відношення до політичного життя. Але, згідно з наказом, їх вишукували, витягали ночами з ліжок, забирали з крамниць. Цей хаос використала негайно Організація. Вона скоро достосувалася до подій, обережність і економія людських сил стала кличем дня.

— Зайво не сходитися! Зв'язки зменшити до конечних! Наступна стріча за три дні!

Марко залишився у Петра. В другій кімнаті стрінув Ірину, їй здавалося, що він повинен був давно вже прийти до неї. Вона сказала:

— Ви бачили, що діється в місті?

Ірина зразу відчула, що ці слова вийшли неприродно, вона не те хотіла сказати.

Марко глядів на Ірину, що поралася тепер в кімнаті. Її рухи полонювали його, це вияв молодого життя, потреба любові й краси.

Катерина. Ірина. Справжня любов не знає ні часу, ні простору.

— Я трохи боюся війни. Того, що прийде.

Марко спитав:

— Ірино, сумніваєшся в мене?

Вона глянула на нього. Стояв перед нею молодий, сповнений почуваннями, з розумними очима і твердими рисами досвідченої людини. Вона захотіла враз бути близько від нього, не могла уявити собі, що він може. відійти від неї. Її огорнув дивний неспокій.

Стало тихо. Марко підійшов до неї.

— Ірино!

Його огорнуло бажання пригорнути її до себе, глядіти в її темні кохані очі.

Ірина стояла біля нього, і йому здалося, що вона м'яко схилилася до нього. Бачив її примкнуті вії, розхилені повні уста. Вона кохала його. Маркові враз стало байдуже все те, що з ним було досі і що станеться завтра.

Він стрепенувся від тихих звуків мелодії. Ірина грала на фортепіано. Чув на устах розкіш поцілунку й тендітні слова найтайнішого визнання. Щастя любові огорнуло його і поклало тінь мрійливості й туги. Любов! Колись тільки сміявся з іронією, сьогодні вона стала змістом його життя.

Марко встав і підійшов до Ірини. Її пальці спочили нерухомо на клавішах.

— Мені здається, — сказала, — що мушу йти крізь життя з тобою, Іноді я певна, що знаю тебе дуже-дуже давно, що ми вже стрічалися десь у світі.

Ці слова стрепенули Марком... Глибокі тіні смутку вкрили його лице. Важкі спогади

й почуття вини сплили на нього й насіли на його думки. Перед ним пробігло його життя, таке безкорисне колись і зайве. Давніше він корився своїм примхам і особистим бажанням. Тепер відчув, що ним володіє інша сила. Почув себе з'єднаним з подіями і друзями в один величний організм, і це почування охопило його істоту хвилиною безмежного щастя.

Хвилину здавалося йому, що Ірині слід сказати все про його особисте життя, але ця думка зжахнула його. Пригадав випадок у лісі та свою незavidну долю і проста людяність вимагала від нього визнати Ірині тайну свого життя.

Не мав до цього сили. Вибіг на вулицю, не прощаючись із ніким. Ішов і думав, чому саме любов вимагає таких жертв. Важко вибирати поміж особистим щастям і обов'язком супроти інших, важко в час війни любити і сприймати любов.

Була осінь, пора глибоких переживань. Може тому, думав Марко, охопив його такий сумовитий настрій. Тільки весна насуває на людину легку, тендітну мрійливість.

Було цілком темно, в ні одному вікні не світилося. Тільки де-не-де просочувалося кволе світло ламп крізь щілини заліплених чорним папером вікон. Місто було затемнене, забезпечене перед нальотами бомбовиків.

Йому пригадалися гуцульські новобранці з-перед півстоліття. Саме проходив біля закритої кав'ярні. Йому стало дивно, що це те саме місто поета-доктора, місто сонячного спокою і духових вершин. Тепер стало важко в ньому, може не для всіх, може тільки для нього. Він ще не звик до темноти і звільна та обережно просувався попід мури непривітних вулиць.

Другого дня прийшли нові накази. Ще цього вечора Марко виїхав нелегальним шляхом за кордон.

РОЗДІЛ IX

Поїзд рушив на схід, туди, де була війна. Марко сидів у дверях вантажного вагону. Спустив ноги назовні і дивився на краєвид, що пробігав ланами піль, селами, що дрімали в літній зрілості садів, і річками, береги яких обросли верболозом. Люди розглядали проти сонця поїзд і вітали вояків. Дідок у полотнянці сперся на ціпок і водив очима по вагонах.

Марко пригадав слова з останнього листа Ірини:

"Коли ти пішов, здавалося мені, життя відходить від мене!"

Рік тому вони прощалися.

— Бережи себе! — сказала крізь сльози.

Ніби на війні можна берегтися, ніби це врятує людину. Вони всміхалися одно до одного, як усміхаються люди з непевним завтра.

Він сказав, прощаючись: приїду в відпустку. Але не приїхав. Не було коли. Після

року поїзд промайнув повз Львів уночі.

Тепер сидів на долівці вагону і слухав спів хлопців. Раптом пригадав собі, як одного разу, перед війною, сидів біля вікна в кав'ярні.

Студент політехніки торкнув його рукою:

— Вона гарна, глянь!

Академічною вулицею йшла Ірина з тенісною ракеткою, вся в білому. Волосся відтіняло хвилястими лініями зарожевіле личко. Йшла легко, трохи ліниво, мабуть втомлена грою на площі Карпатського Лещетарського Клубу.

— Це Ірина, — сказав студент.

Марко не відповів нічого, але серце забилося жвавіше, з почуттям гордості за Ірину і певності себе. За хвилину він вийшов з кав'ярні.

Поїзд затримався в Красному. Вояки виладовували поспішно своє вояцьке майно і ставали чотами друг біля друга. Перед ними в сірій ранковій мряці бовваніли рештки стін залізничного будинку. Вікна були без рам і крізь них прозирало сіре небо. Побіч лежали перевернені і повалені вагони. Стирчав догори обсмалений вогнем чотирицивковий летунський скоростріл.

— Спалений, — сказав хтось біля Марка, — тут, брате, мусила бути могила!

Рушили скоро, оминаючи глибокі ями від бомб на дорозі, і довгими рядами ввійшли в місто. Воно було порожнє. В одному подвір'ї біля хати Марко завважив тачку й лопату. Воєнний буревій захопив когось при роботі. Тепер не було довкола жодної людини.

Перед церквою на майдані стояло кілька возів без коней. Кам'яний брук був пошматований бомбами. Церква темніла розритим нутром, вхід до неї засипало каміння розваленої стіни. Зліва на стіні висіли великі образи святих, що побожно склали руки і нерухомо дивилися в відкрите захмарене небо.

Петро скинув шолом і рукавом витер мокре чоло.

— Якщо переможе Москва, слід загине за хмарами, — сказав товариш.

— Ля тобі кажу, — відповів Марко, — історія багата на дивні речі вищого логічного порядку. Античний Рим переслідував перших християн, а все ж таки старовинні церкви Риму побудовано з каменя-руїн цієї імперії.

На довшу розмову не стало часу. Протяжний свист зібрав сотню. Марко встиг ще зірвати яблуко з дерева, що було тепер нічийм. Рушили далі в поле.

Маршували. Побіч них промчало авто: за ним слалася смуга дорожнього пилу, що поволі хилилась убік і лягала на поле та на хати недалеко села. На замаскованому моторі сидів вояк. Він пильно стежив небо. Десь далеко торохтів у повітрі ворожий літак.

* * *

Сонце стояло високо на небі, військо здіймало ногами куряву, і лиця були чорні від землі й поту. Понад лісами танули темні дими. З бічних перелісків виїхав відділ війська.

— Артилерія! — Сказав Івась, що йшов побіч Марка.

Одна гармата загрузла в піску. Коні стали. Вояк з жовтим леви́ком спокійно чекав, зухвало пересунувши шапку на вухо.

— Рушай! — гукнув хтось з піхотинців.

Артилерист навіть не глянув туди, звідки йшов вигук. Коні мусять відпочити. Він зіскочив з гармати.

— Вйо! — сказав по хвилині.

Він пхав гармату і його грубі чоботи глибоко вгрузли в пісок.

— Дивись! — Засміявся піхотинець. — Йому здається, що він оре.

— Оре, друже, оре, долю оре свою і нашу!

Маркові пригадався знайомий. Це було перед роком.

— Ідеш до Дивізії?

Знайомий здвигнув плечем.

— Тепер? Маю крамницю. Думаєш, військом усе здобудеш? — Крикнув злісно Маркові навздогін: — Економія! Господарство!

Цей знайомий ніколи не цікавився економічними справами. Його устами говорила жа́доба і страх малої людини.

Марко прямував своєю дорогою, гордий з того, що в цьому історичному змагу він віднайшов суть свого існування — жити для інших. Історичні події, — думав, — це дійсні, реальні факти, тільки у спогадах вони дістають інші форми і майбутнє бачить їх в іншій перспективі. Але їхня суть і вплив на перебіг років є все ті самі, незмінні.

Коли Марко роздумував про свою вітчизну, бачив, що тут квітло неустрашиме життя, що люди жили не сьогоднішнім днем, а днями, яких ще не було. Крізь свої будні проходили з погордою. Війна захопила край чотирма своїми їздцями і в нікого не було співчуття до жорстокої долі народу. Довкруги нього існували люди з глибокими борознами на лиці, наче моряки, яких раз-у-раз шарпають солоні вітри.

Марко ніс важкий наплечник, зброю і набої з якоюсь дитинною радістю. Він пережив цю війну в дії, а не в атмосфері тривоги за своє життя. Глянув поза себе. Ішло військо, одна велика спільнота, що перед нею зникає непевність, безнадія і страх. *

Пізніше був відпочинок. Вояки мили ноги в плиткому струмку, що пробирався спокійно серед вологої сочистої зелені берегів.

Густі верболози обросли його низькі береги. Коли Марко, відсвіжений і сильний, ішов у село — побачив молоду циганку, що з поля йшла в його сторону. Довга спідниця колихалася за кожним кроком і Марко з приємністю глядів на своєрідні ритмічні рухи її тіла. Це була струнка смуглява дівчина.

— Поворожити, хлопче? — спитала його, відслонюючи в усміху білі здорові зуби.

Марко ввічливо усміхнувся і простяг до неї руку. Його долоню торкнули вузькі тендітні пальці циганки.

— Дивне твоє життя, — почала дівчина, приглядаючись уважно лініям руки. І враз її очі стали великі, вона з жахом глянула на Марка і відступила від нього.

— Що сталося, циганочко? — спитав її.

Дівчина не відповіла. Якийсь незрозумілий звук переляку вирвався їй з уст і вона почала втікати.

Марко зареготався. З-під сусідньої клуні споглядали вояки на чудну картину. Дівчина зникла вже в селі між хатами.

Вночі Марко не міг заснути. Глядів крізь вікно в простір. На обрії рожевіло небо, іноді спалахуючи червоними світлами. Це горіло якесь далеке село. Великий спокій царив довкола. Марко вийшов, настав час його вартування. Ходив спокійно вулицею із зброєю, перевішеною через рам'я. Вояки спали міцно, розкинувши руки, згорнувши долоні, тверді від трудів, молоді юнацькі долоні. Марко сів біля клуні і спостерігав як вони спали. В підкованих чоботях і в одностроях. Фронтowe поготівля.

В повітрі поплив запах юхтової шкіри. Десь у темряві зафурчало авто і вузенький сніп світла осяяв дахи і крони дерев. Авто завернуло наліво. "До штабу", — подумав Марко.

* * *

Цього ранку Марко одягнув охоронну блюзу в бронзові і жовті плями. Сидів у придорожньому рові, в сталевому шоломі, сидів біля вояків своєї сотні і глядів туди, звідкіля тягли горизонтом темні дими, що рожевіли час до часу відблисками вогню. Пестливо поклав на коліна свій автомат. Сидів вигідно, наче в фотелі, і чомусь пригадалися йому вечорниці, на яких залюбки приглядався танцям: тоді теж шукав вигідного місця. Дивна асоціація думок. Такі парадокси бувають на війні, і людина попадає часто в зайві сентименти.

Взагалі трудно було мати добрий настрій. "Положення погане", — сказав недавно його сусід й почав поводитися так, наче б прийшла якась дуже святочна хвилина. Марко глипнув на нього. Це був немолодий уже доктор філософії з нервовим культурним обличчям, ще жвавий і може ще цікавий дівчатам.

— Чого ради Бога так дивишся на мене? — скрикнув нагло.

— Так собі! — відповів Марко. — Думаю про нашу долю. Твою і мою.

— Залити. Боюся, чи видержу те, що нас чекає.

— Чому?

— Не знаю. Глянь!

На обрії блискали вогні і далекі вистріли зливались уже в безперервний грюкіт. Блиски й заграва розляглися вже більш як на половину небозводу. Тут і там затріскотіли серії важких скорострілів. Спереду, зліва і справа блимали на обрії вогні. Дими заслонили поля і ліс.

— Вчора бої були тільки спереду. Через ніч захопили уже півсвіту. Кажуть, — шепотів, — що більшовики перервали фронт.

— Що ж, це війна. Ми не на дансінгу Червоної Калини..

— Не говори дурниць, це мене хвилює, 0 відповів подразнено Василь і прикусив губи. — Ох, як добре простому хлопцеві. Він не роздумує над питанням життя і смерті,

він сприймає світ яким є, що для нього проблеми!

Опісля додав спокійніше:

— Що діється з людиною, коли вона вмирає?

— Ти вибрав добру тему на сьогодні, — нерадо відповів Марко.

Іноді бувало Марко розмовляв з Василем довго і багато, часто теж сиділи годинами і мовчали. Розглядали крізь вікно вояцької кантини військові відділи, попивали вино або пиво і мовчали. Тією мовчанкою зрілих людей, що себе добре розуміють і в той час не мають про що говорити. Але де це було? Марко не пам'ятав ні міста, ні будинку, усе те загубилося в його пам'яті.

— Ми стоїмо...

Василь чекав довго, що скаже Марко, врешті знеохочено завважив:

— Ти втрачаєш свою інтелектуальну глибину.

— Це правда, — погодився Марко. — Десь бачив я картину Леонард да Вінчі. Пошана Матері Божій. Люди горнутья до Богородиці, потребують ласки, а вояк побіч, стоїть як камінь. Не знає, що діється біля нього, не знає, що і йому потрібна ласка Божа. Так я відчув цю картину. А все ж нині сумніваюся, чи да Вінчі, ні, чи я добре зрозумів митця. Саме вояк найкраще знає силу храму Божого.

— Я вже думками по той бік, — промовив з тихою резигнацією Василь. — Там, де вже нічого не треба. Ні голови, ні знання.

Мовчали. Загроза дихала на обріях наче якийсь міфічний звір. Іноді розливалася широко своєю червінню, часом ішла в стовп темного диму. Рохкотіння фронту могутніло, вояки непокоїлися безконечним чеканням, вони почали хвилюватися. Справа сильніше залунали важкі скоростріли. Позаду почала гупати гармата і з журливим свистом викидала гранати понад їхніми головами.

Врешті пішло по рядах:

— Ідемо. У прорив. Марш-марш, вперед!

Наказ був визволенням для вояків. Рушили жваво полями в напрямі фронту.

— Чув? Ми окружені! — сказав Василь зі зле захованим неспокоєм.

Маркові теж стало ніяково, але не сказав ні слова. Ішов, як ішли всі, думав те, що думали всі. Кожний з них знав добре, що має робити. Боротися до кінця.

— Ходи!

* * *

Ще було темно. Йшли туди, де гриміли вибухи і лискали червоні заграви, де між димами тремтіли зорі і поважно плив небесами Чумацький Шлях. Над лісами появилася світляна ялинка. Вона зависла на висотах і освітила довкілля зеленуватим яскравим світлом. Вояки знерухомили. Перед собою бачили докладно хати і городи села, на які наляг безрушно густий дим спаленизни. На тину висіли череп'яні горшки й біліла верета. В шибках вікон відсвітали червоні бойові вогні. Вояки стояли далі, чекаючи аж темінь дозволить їм рушити вперед.

Ялинка згасла, і тоді прошибли нічним небом кольорові ракети. Почувся свист. Тонкий і немічний спочатку, постійно могутнів і сильнішав. Вояки прилягли до землі. Страшний вибух потряс повітрям. І знову свист, і знову вибух.

Кожний з вояків приліг щільно до землі, споювався з нею в одну цілість. Вгорі тарахкотіли літаки. Бомби падали тепер кудись далше, і Марко глянув з-під шолома вгору.

Вояки збиралися в гурт. Втрат не було. Скорим ходом рушили далі поза село полями й чагарниками в ще один ранок війни.

* * *

Сонце зійшло з-поза бойових димів і позолотило бронзові лиця вояків. Полк, вичерпаний нічним маршем, стояв безпосередньо перед ворогом. Готові до проривного бою, розглядали незнані поля. З-під шоломів гляділи бистро юнацькі очі, а лиця за останній час ствердли повагою смерті.

Марка боліли всі м'язи і після тяжкої ночі огорнув його непереможний сон. Власне сон, що був сильніший за ворога: спати, спати! В часі коротких перерв вояки засипляли нагло й опісля довго ще маршували несвідомі того, що довкола них діялося. Ледве крокували попухлими ногами вперед, завжди вперед.

Серед гуку гранат, спалених і зруйнованих садіб людина не розцінювала — дійсність це, чи страшний неймовірний сон, не знала, чи живе вона, чи ні, існує небезпека, чи знову може все те тільки фантоми хворобливих марень. Привабливість загрози життя, про яку так мріяли колись ідеалісти, втратила тут свій глузд, так само, як слухна в інших умовах девіза про те, що кращою є певне минуле, як непевне майбутнє. Затерлися всі поняття, зникли особисті різниці, залишилася тільки людина в небезпеці.

Незабаром після цього стояли в розпалі бою.

* * *

Їхні сили були незначні супроти літаків і танків, що засівали їх безліччю заліза й вогню. З боїв виходили з почуттям гордості, що їхнє життя сильніше модерної техніки. Зорили небо, застрібалися в землю, відбивали наступи і йшли в пробій. На їхніх лицах поставали перші в цих годинах борозни: різьбили обличчя поволі, поволіше як час, що його переживали. Бувало, що в ранковій млі, в розсіяному першому промінні сонця виглядали як примари, як тіні живих людей, що плентаються серед горбів і лісів, пробігали мовчки долини і залягли в ровах.

Марко знав тільки своє безпосереднє довкілля й не цікавився тим, що діється сто метрів далі. Там десь відбувалися засадничі події, звідсіля хтось кермував ними й видавав накази, а він зорив за літаками, бистрим зором завважував кожний ворожий рух, завжди готовий відповісти своєю зброєю. По дорозі довідався, що німецькі

флангові війська пропустили ворота на двох шляхах і так попала в оточення його українська дивізія,

Одного дня з-понад лісу появилися в низькому польоті ворожі літаки і сипнули бортовим вогнем. Друга хвиля скинула на них сотки розривних бомб. Дими вкрили поле, безперервний гук моторів і важких вибухів вривався в мозок. Марко припав до землі. Вона дрижала, підносилася вгору чорними стовпами й викидала вгору каміння, кусні дерев і пошматоване вояцьке тіло. Дехто не витримував. Зривався нагло, біг кудись наосліп і падав. Марко мусів зібрати всі сили, щоб лежати тихо й нерухомо.

По якомусь часі Марко підніс обережно голову і глянув вбік. Біля нього лежав Василь, дивився на нього тупим поглядом і кліпав червоними очима. "Певне і я так виглядаю", — подумав Марко, споглядаючи на заросле й чорне від землі обличчя Василя.

Василь побачив Марка і ворухив устами. Щось говорив, а може кричав, але в страшному реві бомбових вибухів Марко не чув ні слова. Глянув у скляні очі Василя і злякався. Відвернув голову.

Пам'ятав тільки фрагменти цих днів. В бої тяглової свідомості нема. Існують наглі припливи, серед яких людина губить події й постаті, байдужніє до всього, що біля неї, але зате гострішим інстинктом сприймає своє існування.

Коли втихло, рушили далі. Не знали мети, відомий був тільки напрям. Поблизьким шляхом погналось авто, повне вояків. Зім'яті темні обличчя, сірі заболочені постаті.

Почав дріботіти дощ. Струмочки води спливали по мокрому липі. Марко скинув шолом, щоб прохолодити розпалену голову. Він ледве пізнав Василя.

— Що робимо?

— Йдемо вперед!

Не мав сили говорити. Глянув тільки на Василя очима, в яких був вогонь, цей вогонь, що завжди.

Побіч них стояли гармати з чорними дулами, зверненими в сторону ворога. Гармати були без замків, гармаші вистріляли весь припас стрілива.

Мертві гармати залишили поза собою. Марко оглянувся. Вояки йшли з затисненими вустами й очима, прикритими шоломами. Відчув таємну силу, що береже людину в бої. Її не завважуємо, коли є спокій. Вона завжди з нами, коли вояка оточує небезпека, вона береже нас, чуває над нашою істотою.

В тих днях відділ наступав, розбивав ворожі з'єднання і просувався вперед. Ішли з якимсь несамовитим завзяттям. Ледве протяжно засвистіли кулі, й почувся тріскіт рушниць і скорострілів, вони вже залягали в полі, відповідали на вогонь ще сильнішим вогнем і кидалися в наступ. Маршували далі, стрічали інші відділи, які долучалися до них, бачили старшин, які обговорювали положення, роздивлялися шматки штабових карт, і всі вони не їли, не спали, відстрілювалися, залягали в бій і наступали.

Очі Марка стали вузькі від звичної бистроти і ціляння рушницею. Радісно прийняв легенький вітерець, що давав прохолоду і свіжість. Коли ж спочивали, дивувався квітам, що ростуть на полях боїв, горобцям, що тут і там ще цвірінькають по кущах і

людям, які сновигаються біля спалених хат, стягають усяке добро, якісь недопалені дошки й кусні дерева. Життя йде далі, думав, хтось величний кермує рослиною, що цвіте, мурашкою і людиною.

Його морив сон. Спав твердо, без снів і без особливих приготувань. Засипав, де попало — у рові, на полі, під бур'яном. Іноді згадував Ірину і тоді був щасливий. Десь далеко, наче в іншому світі, є хтось, хто про нього думає і в нього вірить.

Відділ ішов далі, без думки про те, що криється за обрієм. Тільки коли діставали вогонь, або літаки почали з гуркотом і свистом скидати свій вантаж, вони крилися, інстинктом відчуваючи найбезпечніші заглибини землі. Марко мав привиди. Йому ввижались незнані краєвиди, постаті людей, яких знав колись, якісь будинки, світляні зали з мармуровими стінами. Півсон, пів-ява.

Того дня напроти них спинилась горстка вояків. Старшина підійшов і спитав:

— Який відділ?

В нього були запалі гарячкові очі.

— Туди шлях зайнятий ворогом. Його сили поважні, змоторизовані. Мусимо пробитися.

Пристанули й обсунулися на землю. Спочивали, як люди, яким усе байдуже. Тільки очі горіли волею дійти до мети. Марко розглядався з кам'яним спокоєм. Перед ним на тлі темно-зеленої стіни лісу лежало село. Прозорий потічок перепливав долиною, а далі горбанилися на обрії вузькі селянські нивки. Серед села з-поміж високих ялиць темніла стара дерев'яна церковця. Це була якась знайома, рідна Маркові околиця.

Стало тихо. Ще тільки повітря нервово дрижало після вибухів і чад пожеж нісся з вітром. Марко насторожився. Така тиша не віщувала нічого доброго.

Лежав біля куща тернини. В глибині поплутаних колючих галузок завважив покинуте пташине гніздо. Тут недавно товклися і цокотіли горобці, висиджували молодих, заходилися від безперервного цвірінкання.

Марко принишк. По землі повзла животинка: муравель ніс кусник листка. Є квіти, є мурашки, світ йде своїм ходом. Почув цівку рушниці на лівій руці і підніс легко дуло вгору, щоб пісок не попав туди. Ні в замок, подумав, це рішає про життя.

Лежати з автоматом у руці, ціляти в ворога, наступати, чи це не те саме, що давні шаржі козацької кінноти? Не те саме йти проти танків, що проти збройних у залізо гусарів? Однаковою є людина і однаково б'ється її серце, коли смерть витягає по неї свою костисту правицю.

Марко ще раз глянув у сторону села. І там незабаром почнуть наново жити люди, ніби ніколи не було тут війни.

Він лежав далі, спокій віддружив його нерви, став в'ялий. Чогось чекав, але коли думав про це, завважив, що в суті речі не чекає нічого. До нього долетів збоку знайомий голос. Чув, як говорять, але не слухав. В цю хвилину було йому цілком байдуже, хто і про що говорить. Відпочивав цілим своїм еством.

Нагло завважив, що думає про якусь казку з дитячих років. Нагадав собі тільки порозривані її шматочки. Дивно, що казки розповідають тільки з минулих часів. Нема

казок про теперішнє або про майбутнє. Чи були б цікаві такі казки? Мабуть, ні дітям, ні дорослим.

Тихий шелест перервав його думки.

— Марко...

Оглянувся. Біля нього лежав Петро і сміявся. Радів як дитина з тієї стрічі.

— Цілий?

— Як бачиш! — відповів Марко і теж усміхнувся до нього.

— Чув про Ірину і батьків? — спитав Петро.

Його лице нагло споважніло і він не глядів уже Маркові в очі.

— Ні! Що сталося? — в голосі Марка відбивався неспокій.

— Минулого тижня збомбили місто. Мені сказав про це один, що вернувся з відпустки. Він заходив туди. Нікого не застав, усе довкола знищене. Були вістки, що наші виїхали кудись... може...

— Як же це? Треба розвідати, — сказав Марко і зразу відчув нісенітницю цих слів. Петро відвернув голову.

Щось сталося, щось дуже невідмінне. Ірина. Спочатку жили побіч себе, її ім'я було тільки звуком. Пізналися, і ось сплило на них чудо любові. Здавалося вже, що нічого не бракує до щастя. І нагло така вістка.

Марко надіявся, що все-таки Ірина і її батьки заховалися перед смертю, може і справді вспіли уже виїхати. Глянув з запитом на Петра. Як він змінився в цих останніх тижнях. Майже не пізнав цього лагідного колись, щирого друга.

До них підповз командир сотні.

— В тебе цільне око, Марку?

Він витер лице рукавом, лице давно не голене, з рисами старої людини. З-під шолома видніла сивизна його віку.

— Марку. Я сам зробив би це для сотні і для полісу, але старий уже. Не втну цього, рахуй, це друга моя війна. Усусуси, революція. Брате, нічого не вдієш, певності в оці не маю.

Вони шепотіли, лежачи побіч себе. Марко пильно слухав пояснень командира, обидва розглядали край лісу і відтинок терену, що лежав перед ними. Опісля командир стиснув руку Маркові і відповз назад до сотні. Марко оглянувся за ним. Бачив його схилену постать, що пробігала ровом в бік, туди, де розташувалися рідкою розстрільною рої сотні.

Петро знову заговорив:

— Передаю з команди напрям. Бачиш залізничний шлях? Марко на короткий момент підняв голову.

В сонячному світлі виднів зелений насип, що протинав землю та йшов кудись у нескінченне.

— Проскочити оцей насип, а там уже безпечно. Остання ставка. Зрозумів. Тепер не рухайся. Чигають на нас. Один нерозважний рух — і пропав.

— Добре, — відповів Марко, — командир пояснив мені все.

— Я повзу далі, — сказав Петро, — тримайся.

Він поволі відсунувся і звернувся в сторону інших стрільців, що лежали на полі.

Марко дивився за Петром і всміхався. Пригадав собі, як пізналися на студентських зборах. Стиснули собі руки, підсвідомо впевнені, що стануть друзями. Цей елегантний поважний хлопець повз тепер з автоматом у руці в сторону срібних берізок, що рівним рядом стояли в проміннях липневого сонця. Він, крім батька і лікаря, знав тайну Марка. Коли обидва зголосилися до дивізії, інспектор і Марко втаємничили його в цю незвичайну історію.

Згадав Ірину. Оглянувся за Петром, хотів щось його спитати, але Петра вже не було.

* * *

Усе те, що сталося далі, тривало коротко, і він, сам не міг би сказати, як воно сталося. Вогняні кущі вкрили страшним ревом довкілля, відламки заліза засипали землю. Десь з обріїв рвалося повітря і ціле поле задрижало під вогнем і залізом. Сотня рівночасно зірвалась у пробій. Серед вигуку розривів Марко почув слова команди: напрям — залізниця!

Марко не рухався, він був тепер поза долею своєї сотні. Збоку посіяли вогнем ворожі танки. Марко глядів на бій. Сотня похапцем відстрілювалася і скоками прямувала до насипу. Біля якихось кущів вояки спокійно ладували протитанкову гармату. Швидкість, з якою посилали смертоносні набої на ворога, здивувала Марка. Один танк спинився, за ним другий. З середини вискакували бійці і прилягали до землі.

Цей момент використала сотня. Вояки бігом зближались до залізничних рейок.

Хлопці завважили, що Марко залишається і гляділи на нього безрадно, наче б на них лягала вина за те, що рішення командира випало на нього. Вони пробігли біля нього, і він поглянув за ними. Був гордий з рідної піхоти, але дивитися їм в очі не мав відваги. Лякався, щоб хто з них не побачив його сліз. Міг би пояснювати собі, як слабкість людини в найбільш критичній хвилині життя.

Марко зібрав сили до скоку і миттю опинився біля протипанцирних п'ястуків. На секунду промайнула думка; щастя, що не вбили. З оберемком набоїв вскочив у приготовану яму.

Обережно підніс голову. Металевий ракетний набій був готовий до стрілу. Розглянувся. Ніде не було видно ні однієї людини — порожнє поле, залите мирним сонцем. Здавалося, що розриви гранатів це марна витрата стрілен, скерованих у порожнє. А все ж Марко вправним зором завважив розсіяні по полю зелено-голубі плями. Ледве видні, добре укриті вояки, лежали нерухомо з нап'ятими м'язами, готові кожної хвилини до скоку. Нагло звернув голову до переду: десь здалеку почув ледве помітний монотонний гуркіт сталі. За хвилину виповзли з лісу ворожі танки і рушили полем, западаючи в долини і задираючи носи вгору. Вийшли з темної стіни сосон і смerek і тепер наближались до нього, галасуючи моторами і сталевими гусеницями.

Так прийшов момент, у якому Марко мав виконати наказ командир.

Приспособив ракетницю. Його очі гляділи на танки вузьким холодним прорізом повік, очі українського воїна другої світової війни, затінені залізним шоломом. Велетенський сталінський танк засірів могутньою вежею і несамовитою горою сунув на нього.

Марко затиснув уста. Приціляв спокійно, розважно вимінив віддаль від сталевій маси і вистрілив. Рівночасно різким рухом присів у яму.

Страшний рев роздер повітря. Марко виглянув. Танк горів темно-червоним полум'ям, їдкий чорний дим слався по землі. З-позаду виринув другий танк, Марко підпустив його ближче Двісті метрів, сто шістдесят, сто п'ятдесят, — оцінював віддаль.

Стріл! Раз! Рев! Гук! Горів другий танк. Вояки вискакували, як горючі свічі з черева могутньої потвори.

Марко глядів холодним зором, шукав ворога. Третій танк застряг в долині, стояв нерухомо, обертаючи тільки гарматною вежею. Врешті виповз наверх і рушив просто на сотню.

Марко вискочив з ями. Сперся об самотнє дерево, прицілив і вистрілив. І цей танк затінився з розпореним черевом.

Марко засміявся голосно. Вимахував залізним п'ястком, вказував напрям і кричав до хлопців. Сотня зірвалася до останнього скоку. Вояки бігли, останні з них зникали вже за зеленим насипом, там був вільний свіг і спочинок. Прорив удався,

Марко ослаб. Ледве чув далекий вогонь важких скорострілів. Не був свідомий, як довго тривав бій. Збирав сили стрінути ще один танк, який висунувся з-поміж садиб недалекого села. Ще час, думав. Поглянув у сторону насипу. Там було спокійно, усі вояки перебігли уже на другий бік залізниці. На полі тут і там лежали нерухомі постаті. "За них треба молитися", — зашепотів.

Казка знову пригадалася. Чомусь стала тепер перед його очима таким впертим спомином. Марко глянув на село, що стояло опущеними хатами між лісом і ним, на потік, що протинав цю околицю зелено-сивими верболозами.

Бій помалу стихав. Танк обертая вежею і навімання сіяв короткими серіями бортового вогню. Нікого вже тут не було. Лишилися тільки ті, що спали вічним сном.

Марко прицілився ще раз і стрілив. Чув як розірвався набій на тілі роздертого танка. Його різкий гук змішався з останніми серіями скоростріла.

Враз Марко приник сильніше до дерева. Здалося йому, що слабне і втрачає притомність. Щось вдарило по ньому. Чув ще, як обсунувся на землю. Подумав тільки, що своє завдання виконав до останнього, що сотня врятована. Життя перейшло перед його очима, як одна хвилина. Спокійна ніч огорнула його істоту.

* * *

Петро з друзями увійшов у село. Там стояли інші, проріджені але боєздатні, відпочили відділи. Вони готовилися до нового наступу. Вояків, які вийшли з оточення,

відставляли автами до тилу. Сиділи й лежали знесилені, півмертві, байдужі. Згодом зібралися в далекому місті. Поволі приходили ті, що розсіялися в боях і розгубилися від своїх частин. Набирали сил до дальшого змагу, до дальших боїв за рідну землю.

Тил, що залишилися на полі, пригорнула прадідна земля на віки. Їхні духи перебувають у спільному гроні усіх борців, довгих, довгих століть. Готовлять кришталеві чаші, з яких спливає на нас, земних істот, велична сила духу. Світять невмирущими світлами в серцях поколінь у нові сотні років.

До дивізії приходили нові вояки. Їм розповідали про бродські бої, про те, як воювали і жили небезпечним життям. А згодом рушили знову проти ворога.

Часом згадували тих, що не вернулися. Згадували Марка, якого залишили живцем біля сталевого шляху. Ніякої певної вістки про нього не було. Правда, хтось розповідав, що проходив попри попалені і роздерті танки. Там під деревом бачив вояка, що спав вічним сном. Петро аж зблід на цю вістку.

Але були інші, що довго перебували в рядах повстанців. Вони прийшли до дивізії багато пізніше, пройшовши пів-Європи зі зброєю в руках. Повстанці розповідали, що чули про Марка, вояка дивізії, який боровся тепер у карпатських лісах. Він залишився в краю.

В канцелярії штабу виписали Маркові смертну картку, але сім'ї не могли повідомити. Він подав себе людиною самотньою.

Потрохи друзі забули про нього. Прийшли дні нових тривог і дальших боїв. Щораз більше імен переходило в засвіти, а життя йшло вперед і приносило все нові події. Петро не говорив з ніким про тайну Марка, врешті й так ніхто йому не повірив би. Старі легенди забуваються, а нові сьогодні не творяться. Не час на міфи і перекази.

Вояки розбрелися по світі, і воєнні труди стали вже далеким спомином.

* * *

Два роки пізніше недалеко бункера, що його вирили повстанці серед карпатських лісів, відбувся один з великих зборів. Горобина ніч вкривала старшин і штаб повстанської армії і тільки тут і там замиготів скритий вогник цигарки. Глибокі нетрі й потужні звори забезпечували їх перед ворогом, а ще сторожили розкидані довкола бійці; ніхто не міг би пройти туди безкарно, ніхто теж не знав про повстанський збір.

Говорили півголосом, але й ці голоси зникали у пошумках осіннього вітру, що протягливими повіями розсували верхів'ям старих ялиць. А ще час від часу відзивався нічний птах, чи спросоння заголосила сонна тварина. Вітер наносив сльоту.

В такий то час старшини радили про долю війська, а з тим й історію своєї боротьби.

Це вже давно закінчилася війна в світі, але ця подія не зробила ніякого враження на повстанців. Їх не обов'язували ніякі міжнародні договори ні пакти, бо в цих рішеннях не було місця для їхнього народу, наче б він не існував, наче ворог поспів знищити його дощенту.

— Про нас мовчать свободні народи, засоромлені дійсністю, до якої приклали свою

згоду. Але це не значить, що ми не існуємо.

— Навпаки мусимо дати знати про себе.

— Рушити у наступ!

Знову зажеврів сильніше вогник папіроски. Генерал визначив район операцій поодиноким відділам з'ясовував тактику і засоби бою.

— Горошко проб'ється в вільну Європу. Через Польщу, Чехи на Баварію. Ставничий на Австрію. Це щоб на Заході проламати мовчанку.

Дві постаті встали і відійшли. Генерал приділяв тепер напрямні рейди по рідній землі і райони скріпленої боротьби.

— Район Чернігова, — сказав по хвилі, — ще вільний. Хто зголошується туди добровільно?

— Я! — почувся у теміні притишений голос, — сотенний Марко!

Годину пізніше сотня вирушила в похід. Покидали карпатські звори і гуцульські села, йшли у широкі поля, заорані тракторами, у землю, де продовж сотні років творилася історія народу.

Туди пішла бойовим рейдом сотня командира Марка.

* * *

Марко лежав серед листя папоротей, в гурті дрімали бійці. На краю лісу зорили застави.

Хотілося жити жвавішим життям, а ось тут від тижня ждали бездільно в цих пропавших чернігівських лісах. Такий був наказ генерала.

Втратив рахунок, як довго тривав цей подиву гідний рейд. Впоперек цілої України, від Холму по Конотоп, від Волині по Чернігівщину. Значив правда календарні дні, але тепер мусив дуже зосереджено думати, щоб усвідомити собі місяць і день. Йшли туди гуртом або розсипкою, тягли полями і лісами, відчитуючи шлях на шматках карти; заходили до осель і міст, де ждали їх зв'язкові і кур'єри, забирали накази і йшли далі. Ніхто не мав своїх думок і своєї особовості, кожен з них жив долею рейдуючого відділу. Залягали в бою, стріляли, йшли в наступ на ручні гранати, або деревіли нерухомо цілими днями й ночами.

Марко робив обрахунок свого життя. Довго він не належав нікуди й нікому не був потрібний. Нікому. Ці роки виглядали йому нині як прикрий і сумний кошмар. Тепер мав завдання, на яке ждав, здавалось, неймовірно довго.

На дерева наліг відсвіт блілого світання, глибокі тіні ночі щезли безслідно. Марко глянув на ясні верхів'я дерев. Підвівся. Обтріпав росу, що скапувала на нього з папоротей і завважив, що й недалекі переліски почали зеленіти, а на лані голубів цвіт тендітного льону. Як ця ніч, так і в нього щезли примари минулого; продовж життя його душу ранили і вбивали, не раз був розгромленим і змученим. І аж тепер зажевріли в його душі світла незнищимої сили.

— Що нині? — спитав вістун, підсунувшись нишком до сотенного.

— Ждемо. Вістун промовчав.

— Добре було б сказати хлопцям щось про наш оперативний план.

Марко глянув на вістуну і поклав руку на його рамя.

— Колись хмельничани повторяли слова Кромвеля: найдалше дійде той, хто не знає куди йде!

Бійці жили останній тиждень в спокої і тиші, а це хвилювало і дратувало їх. Розмовляли з собою байдужими словами і цей зовнішній спокій душив їхні нерви. Чистили зброю, лічили набої, говорили про своїх дівчат, що їх покинули далеко звідсіля, і нічого про них не знали. Верзли усякі нісенітниці або згадували як штурмували ворога в рейді, брили ріки, як поборювали знемогу своєю силою.

Насторожилися. Тихий свист, людський свист вмівся непомітно в голоси лісу, в пташині пісні і жужукання комах. Вмовкли нагло, а проте ніхто не рушився, їхні очі спочили на сотенному.

Марко глянув у передпілля і відповів таким же тихим свистом. Умовлений знак, кінець нестерпного очікування. Марко, тримаючи в поготівлі машинову пістоль, вийшов на затінене узлісся.

Тоді з поближких кушів ліщини вийшла дрібна постать упівця. І він скерував дуло автомата в сторону Марка. Стояли так хвилину бисто, споглядаючи на себе.

Згодом сиділи поруч себе, підбгавши ноги і покурюючи лихі цигарки.

— За чотири години наша частина буде на умовленому місці, — худий упівець вказав рукою на стіну лісу, що сивіла ще ранньою мрякою на окраїні великої рівнини.

— Два дні тому ми відв'язалися від ворога. З боєм. Змилили погоню. Було б все-таки доцільно, якби ви? зайняли умовлене місце скоріше:

— Коли була остання перестрілка?

— Вчора рано розбили передовий відділ погоні, і від того часу не маємо контакту з ворогом. Але околиця заалармована нашою появою і слід готуватися до несподіванок. Це ясно.

— Так. Поготівля конечно.

— Тут десь Конотоп, чи Путивль?

— Конотоп. Ми якихось дванадцять кілометрів від міста. Тут, на цій рівнині, Виговський розгромив царські війська.

Худий вояк глянув на рівнину і не відповів нічого.

— Про нас знають у Конотопі. Війська вирушили з міста у бойовому виряді, — промовив згодом.

Він підвівся з землі.

— Йду.

Він витягнув руку до Марка. Сотенний пішов з ним стежкою до яру, де стояла остання застава Маркової групи.

Дві години пізніше рейдуючий відділ Марка зайняв умовлене місце на краю лісу. Але ледве почали розставляти стійки, почули нагло далекі серії скорострілів. Десь за лісом ішов бій. Почався він відразу з пристрасною силою, луною відбивалися в лісі

вибухи гранатометів: злосливі і протяжні рохкання машинової зброї.

Марко стиха свиснув на збірку. Прибігли обвантажені зброєю і муніцією.

Сотенний рушив у напрямі бою. Йшли скорими кроками і мовчали. Під ногами стелився м'який мох і стишував їхній марш.

Відгомін бою ставав щораз сильнішим, чути було виразно поблизькі вибухи і поодинокі вистріли. Марко, який ішов передом, дав знак рукою. Стояли тепер за низьким підшиттям лісу, з-поза якого було видно далеку леваду і білі хмарини на обрії.

Марко розклав рамена, і відділ скочив у розстрільну. Рушили хильцем до переду — перед ним посувалася вліво московська лава, піхотна бойова лінія. Повний батальйон військ НКВД готувався до скоку.

Сотенний легко тріснув у пальці. І враз його відділ сипнув вогнем на ворога, змішав його шереди, скропив кров'ю конотопські поля. Вмовкли гнізда важких скорострілів ворога, сірі постаті розсипалися в панічній утечі. Десь спереду сипнули на москалів сильним рушничним вогнем.

— Слава! Слава!

Гнали останки московського батальйону, пострілами збивали останніх з ніг і врешті Марко спинив погоню. Не було за ким гнатися.

Забирали покинену зброю, ленти, стріливо, гранатомети. Кожний вибирав потрібне, скоро, бігом майже, ліквідували побойовище.

За хвилину обидві групи стрінулися в лісі. Віталися друзі; розпитували один другого про новини і вісті з родинних сторін.

Командир Сашко стиснув руку Маркові.

— Якби не ви, друже! Якби не ви! Оподалік перев'язували ранених.

— Лікарів маєте?

— Одного. І подругу сестру до помочі. Отже майже двох лікарів, — засміявся Сашко.

Підійшли туди. Марко нахилився над одним з ранених. Цей не бачив його, уже догоряв. Сестра підтримувала рам'я іншого раненого, а лікар метушився біля бандажів. Четверо ранених, один убитий — втрати невеликі. І ранені неважко, походу спиняти не будуть. Марко підійшов до лікаря, глядів, як цей зручно бандажував руку і підвів зір на сестру.

Нараз його уста порушилися в німому хвилюванні, він знічев'я стиснув рам'я командира. Цей підійшов до сестри.

— Подруго Катерино, — промовив, — познайомтеся, це сотенний Марко.

Марко якось незручно протягнув руку своїй Ірці. А вона глянула на нього такими самими вогкими очима, як колись, і з легким, ледве чутним криком радості припала до нього.

Командир Сашко відвернувся на мент, опісля, стрінувши погляд Марка, сказав:

— Дай час її сльозам!

Відійшов набік і чомусь глядів пильно на ясний слід проміння, що пробився крізь вершки дерев у глиб лісу. А вони обоє шепотіли до себе слова щастя, і її великі очі

шукали на його обличчі знайомих любих рис її коханого Марка.

Командир поклав руку на Маркове рам'я.

— Що це? Довго не бачилися?

— Не те, не те, — мовив Марко, але на вияснення не було слів ні часу.

Сашко похнюпився. І що з того, що стрінулися! Що кохаються! Один погляд, один мент щастя і кінець. Над ними розпростерлися вже завісі мрячного майбутнього.

— Друже! — сказав до Марка. Відійшли набік,

— Відділи УПА переходять у цивільний спротив. Планово й поступово. Негайно маємо розвантажити наші бойові відділи. Ти, Марку, залишаєшся тут з шістьма людьми. Всі інші йдуть зі мною. Виказки і документи для вас маю.

— Ірина? Подруга Катерина? — спитав Марко.

— Йде з нами. Ірина похилила чоло.

— Наказ! — сказав Марко.

Марко дістав нові завдання, а ввечері військо рушило на Захід. Марко залишився з шістьма хлопцями. Його обличчя стало мов з каменя. Розумів, що Ірка мусила йти туди, де рейдували повстанці, вона ж помічниця лікаря.

Роздав документи. Хлопці по одному відходили мовчки в цивільне життя. Дальші накази дістануть від інших зверхників.

На ніч залишилися з ним ще три вояки. Ще сонце не зайшло, поки Марко вийшов на край лісу. Думками був при Ірці. Чому вона прибрала собі псевдо Катерини? Розглядав краєвид, золочений останніми проміннями сонця, ліси, з якими так зжився, багату пахучу зелень.

І враз раптова ясність огорнула його душу. Це ж місце його дитячих забав, — потічок з хрустальною водою і дрібними круглими камінчиками! Там на горбку стояла колись хатина. Туди бігав він малим хлопчиком, а ось цією дорогою подався назавжди в далеку мандрівку в козацькі землі!

Марко розглядався, зачудований і збентежений своїм відкриттям. Наче Макбет, що з очима, спущеними вниз, шукав порохів родителів своїх, так і він шукав кожного місяця, яке нагадувало б йому предківську землю, з якої вийшов.

Чому стоїть він тут другий раз у житті? Дивний круг існування? Початок і кінець? Замкнене коло?

Ні, ні, це не другий раз! Це ж і є поле, на яке вийшов після трагічної стрічі з Микулихою. Докладно пізнав стіну лісу і місце; де стрінув свого коня. Закрив очі, зачудований і трохи занепокоєний своїм відкриттям, Стемніло. Настала ніч.

Життя іншої людини

* * *

Ранком хлопці попрощали свого сотенного і рушили за своїм призначенням.

— В разі чого, — сказав їм Марко уривчастими словами, — знайте, зброя закопана тут!

Пішли.

Марко довго глядів за ними. З задуми збудили Його голоси, йшли від побойовища. Спочив у позицію. Це йшла московська розстрільна з галасом і криком прочісувати околицю. Йшли юрбою, сотня за сотнею, з готовою до стрілу зброєю.

Марко націлювався з важкого скоростріла і натиснув язичок. Водив цівкою по шерехах ворога певною рукою старого вояка.

Лави завертали і знову наступали. Коли в лісі втихли стріли, рушили вперед. Шукали пильно за повстанцем, який ставив їм опір. Не знайшли нікого. Тільки на краю лісу лежав важкий кулемет, порожні ленти біля нього і ні одного набою.

* * *

Коли людина вмирає, кажуть старі люди, янгол смерті кружляє над домом. Його існування відчують ті, що залишаються на цьому світі і ті, що з нього відходять.

Тут сумного янгола не було. Не було теж ні дому смутку, ні жодної живої людини.

Колись, може в якійсь щасливішій добі, Марко з'явиться знову. Стрінеться з новими, тугішими земляками. Новими, а все ж таки в душі такими самими, як ми.

Примітки

[1] **Rigore** — суворо; **in berbe** — тут: в корені; **malum** — лихо.

[2] На славу і тріумф.

[3] Оборонна війна.

[4] Воєнні приготування.

[5] **Діаріум** — щоденник.

[6] **Non constat** — не устійнено; **in praesentia** — в приязності.

[7] **Ex opposito** — протилежно до...

[8] **Dux hostium** — вождь ворогів.

[9] **Consilium** — рада, нарада; **praesens** — приязний; **ex preparaia bellica** — з воєнної підготовки; **ex opposito** — напроти, з чола; **in praesentia** — в приязності; **in promptu** — прихвцем.

[10] **Semper fidelis** — завжди вірний.